

DE KIEZER

Hoe wij
stemmen en
waarom

Nederland
als politieke trendsetter
in Europa

Regeert de onderbuik?

WAT ALS NEDERLAND EEN
ANDER KIESSTELSEL HAD?

De Randstad
tegen de rest

8

25

4

11

34

14

Inhoud

Nederland is politieke trendsetter in Europa	4
Welk type stembulpgebruiker u bent	8
Partijkeuze is niet altijd partijvoorkeur	9
Een media-schijf van vijf	10
Verkiezingen als politieke wedstrijd	11
Maatschappelijk pessimisten in het politieke debat	12
Politiek vertrouwen als kurk op het getij	13
Politiek hokjesdenken	14
Democratie: vooral voor de rijken?	15
Khadija Arib en vrouwen met een migratieachtergrond	16
Een gat op rechts?	17

Is er genoeg steun in de Eerste Kamer voor het kabinet?	18
Wat als Nederland een ander kiesstelsel had?	19
Politieke Participatie Paradoxen	22
De Randstad tegen de rest	23
Zichtbaarheid van de lokale politiek	24
Zelf aan de slag in de G1000	25
Soms winnen, soms verliezen: het referendum	26
Imago's van politieke leiders in Nederland	28
Regeert de onderbuik?	29
Poppetjes en politiek	30

Voorkeurstemmen zonder voorkeur	31
Een vleugje populisme is goed, maar niet te veel	32
Ook populistische kiezers steunen het partijkartel	33
EU-sceptis in Nederland	35
Komen jongeren naar de stembus?	36
Voorkeuren van jongeren	36
Stemmen vanaf je 16de	36
Verkiezingen: feest van de democratie	38
Colofon	39

Redactioneel

We stemmen anders dan vroeger. We stemmen niet per se meer hetzelfde als onze ouders, baas of dominee. We zijn echt gaan kiezen, beslissen later maar niet impulsief, stemmen soms strategisch maar vaker op inhoud. En met die veranderingen brengen we heel wat teweeg in het politieke landschap. In dit eerste én enige nummer van De kiezer leest u er alles over.

Sinds de jaren zeventig doen politicologen van alle universiteiten (verenigd in de Stichting Kiezeronderzoek Nederland) rond elke landelijke verkiezing uitgebreid onderzoek. Wat bewoog de kiezer? Hoe kijkt die aan tegen uiteenlopende onderwerpen? Wat verandert in de loop van de jaren? Meer recent doen zij dit ook bij de gemeenteraadsverkiezingen en bij de landelijke referenda die in Nederland geweest zijn.

Ter gelegenheid van het eerste landelijke Democratiefestival in Nederland presenteert een grote groep onderzoekers zijn bevindingen voor een breed publiek. In interviews, beschouwingen, korte berichten, columns en infographics leest u de meest actuele inzichten, gebaseerd op onderzoek naar stemmen en andere vormen van politiek gedrag.

Tom van der Meer

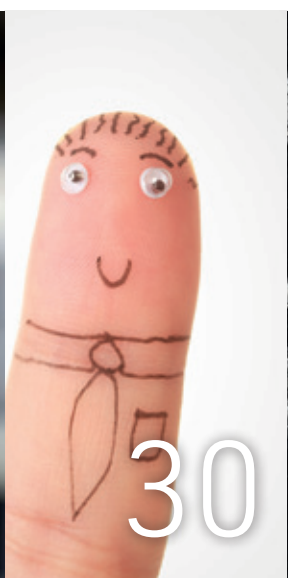
16

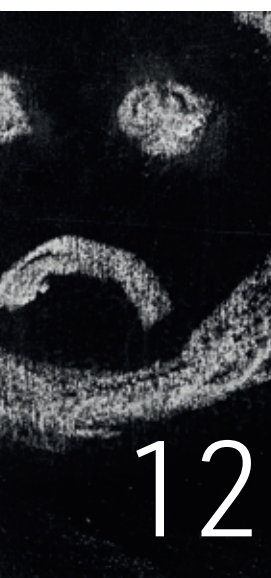
24

9

30

12

36

38

Nederland

is politieke trendsetter in Europa

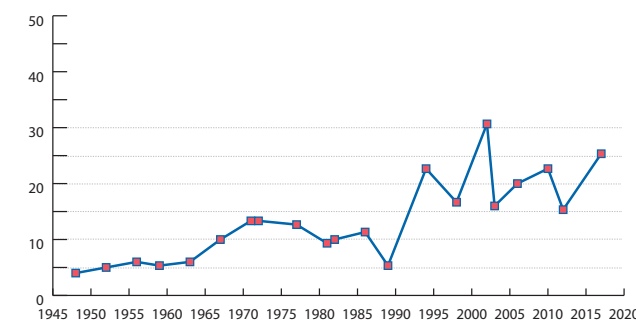
Tom van der Meer

Nederland is trendsetter in Europa. Omliggende landen hebben het over de *Dutchification of politics*. Zij bedoelen daarmee een reeks ontwikkelingen die de verkiezingsstrijd, en daarmee de politiek en de democratie zelf, fundamenteel hebben veranderd. Was Nederland na de Tweede Wereldoorlog nog een oase van rust, sinds een jaar of vijftig volgen de politieke veranderingen elkaar in een steeds sneller tempo op. Al deze veranderingen hebben eenzelfde bron: de kiezer is assertief geworden.

Veranderlijke verkiezingen

De verkiezingsuitslagen laten steeds vaker grote veranderingen zien. Het aantal zetels dat van de ene naar de andere partij verschuift, neemt al jaren toe. Veranderde na de Tweede Wereldoorlog zo'n 5 procent van de Tweede Kamerzetels van eigenaar, in 2017 was dit maar liefst verviervoudigd: ruim een kwart van de Kamerzetels kwam in andere handen. In 1967 schrok Nederland nog op van de opkomst van D66, dat met maar liefst 4,4% van de stemmen (7 zetels) in de Tweede Kamer terechtkwam. In 2019 zijn zulke verschuivingen vaste prik. De grillige uitslagen van partijen als de PvdA, GroenLinks, en Forum voor Democratie wekken nauwelijks nog verbazing.

Groeiend percentage Tweede Kamerzetels verandert bij verkiezingen van partij (1946-2017)

Onveranderd in deze vijftig jaar is de afwijzing van dit onvoorspelbare gedrag van kiezers door politiek commentatoren. In de jaren zeventig heette het dat de kiezer 'op drift' was, in 2003 werd de kiezer omschreven als 'los stuifzand dat met het geringste zuchtje wind alle kanten opwaait', en in 2016 als 'een verwend kind'. Die afwijzingen zijn volkomen onterecht.

De kiezer is gaan kiezen

Natuurlijk, lange tijd was het gedrag van de Nederlandse kiezer bijzonder goed te voorspellen. Kinderen stemden veelal op dezelfde partij als hun ouders, namelijk diegene die zich opwierp als hoeder van hun kerk of vakbond. Maar wat kiezers in die verzuilde periode

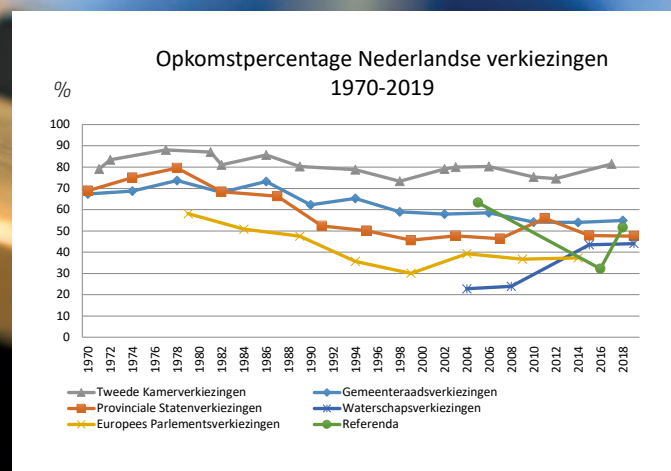
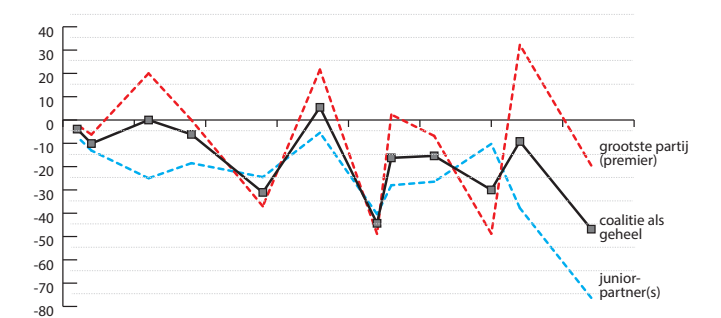
niet deden? Kiezen! Daadwerkelijk een overwogen keus maken tussen alternatieve opties.

Dat is tegenwoordig wel anders. De meeste kiezers maken een keus in twee stappen. Eerst maken ze een voorselectie van een relatief klein aantal partijen, een zogeheten *keuzeset*. De partijen in die keuzeset lijken over het algemeen ideologisch sterk op elkaar. Uit die set maken kiezers vervolgens een keuze in het stemhokje. We zijn niet langer trouw aan een enkele partij, maar nog altijd trouw aan onze eigen waarden. En er zijn de laatste vijftig jaar nu eenmaal meer keuzemogelijkheden gekomen. Kiezers hebben zich losgemaakt van hun maatschappelijke positie, en partijen zijn programmatisch naar elkaar toegegroeid nu zij op jacht zijn gegaan naar een diversere achterban. Het gevolg is dat verkiezingen meer zijn dan de volkstellingen die ze vroeger feitelijk waren. Er staat voor partijen wat op het spel.

Stijgende kosten van regeren

Aan regeren hangt in toenemende mate een kostenplaatje. Wie gaat regeren moet er steeds meer rekening mee houden dat die bij de eerstvolgende verkiezingen kiezers verliest. De zwarte lijn in het onderstaande figuur laat het percentage zetels winst of verlies zien voor de regeringspartijen sinds 1981. Sinds 1998 hebben regeringspartijen steevast verloren bij de volgende verkiezingen. In 2017 bereikte dat verlies een record, toen VVD en PvdA gezamenlijk bijna 50% van hun zetels verloren.

De toenemende electorale schade van regeringsdeelname (1981-2017)

Nergens is het principe van one man, one vote zo radicaal doorgevoerd als hier

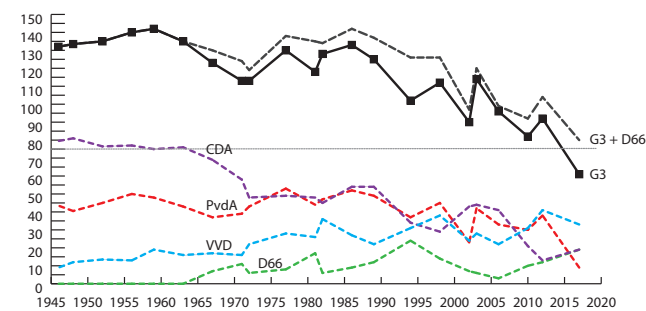
Maar we moeten iets verder inzoomen. Laten we onderscheid maken tussen het succes van de grootste regeringspartij die de premier levert (rode lijn) en de junior-partner(s) (blauwe lijn). Dan valt op dat de junior-partners gezamenlijk eigenlijk *altijd* verlies lijden na regeringsdeelname. Dat gold overduidelijk het sterkst voor de PvdA in 2017, maar ook voor bijvoorbeeld het CDA en de PVV in 2012, de CU in 2010, en D66 in al haar regeringsdeelnames sinds de jaren tachtig. De enige uitzondering op dit patroon is de VVD van Frits Bolkestein in 1998.

Voor de grootste regeringspartij liggen de kaarten iets anders. Regelmatig wint deze partij zelfs zetels, zoals het CDA van Lubbers in 1986, de PvdA van Kok in 1998, het CDA van Balkenende in 2003, en de VVD van Rutte in 2012. Maar wanneer een lang zittende premier afscheid neemt (Lubbers in 1994, Kok in 2002) of had willen nemen (Balkenende in 2010), dan zakt zijn partij door het ijs. De VVD is dus gewaarschuwd wanneer Mark Rutte zijn afscheid bekend maakt.

Versplintering

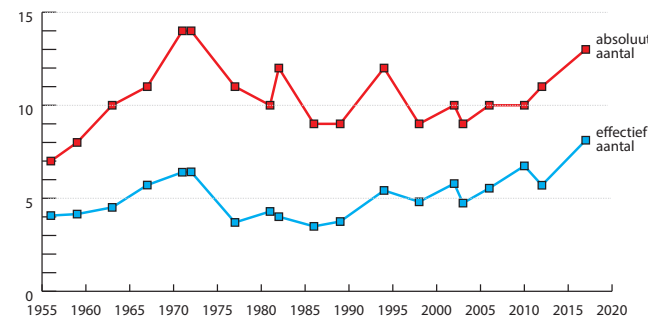
De laatste trend is het gevolg van de vorige twee. Het Nederlandse partijpolitieke landschap fragmenteert. Het versplintert. Of beter gezegd: het nivelleert. Tot diep in de jaren tachtig had Nederland twee grote partijen – CDA (en zijn voorlopers) en PvdA – naast één middelgrote – de VVD – die gezamenlijk wel 90% van de stemmen konden halen. Tegenwoordig kennen we geen grote partijen meer, en maar liefst zeven of acht middelgrote partijen die elk op korte termijn kunnen pieken en dalen. De drie traditionele regeringspartijen haalden gezamenlijk in 2017 voor het eerst niet eens meer een meerderheid van de stemmen.

De electorale achteruitgang van CDA en PvdA (1946-2017)

De oorzaak zit niet eens in de toename van het absolute aantal partijen, of van het absolute aantal splinterpartijen. De verandering zit bij de grote en de middelgrote partijen die in termen van grootte naar elkaar zijn toegegroeid. Dat zien we terug in wat politologen het *effectief* aantal politieke partijen noemen, een maat die ook rekening houdt met de relatieve grootte van partijen. Dit effectief aantal politieke partijen is in 2017 gestegen tot een record van 8.1.

Groeiend aantal partijen in de Tweede Kamer (1956-2017)

De grootste partij is kleiner dan ooit. In 1987 konden de twee grootste partijen (CDA en PvdA) elk nog rekenen op ruim een derde van de Eerste Kamerzetels; samen genoeg om een Grondwetswijziging door de Eerste Kamer te loodsen. Bij de Eerste Kamerverkiezing van 2019 behaalden de twee grootste partijen (FvD en VVD) elk nog niet de helft daarvan.

Dat betekent niet alleen dat meer partijen nodig zijn om een meerderheidscoalitie te vormen, maar ook dat het steeds moeilijker wordt om de formatie van zo'n coalitie in goede banen te leiden. Door de fragmentatie is er immers niet altijd een voor de hand liggende coalitie mogelijk.

Voorloper in Europa

De trends zijn niet uniek voor Nederland. Ze treden op in steeds meer landen. Maar Nederland is wel voorloper in Europa. Nergens komen deze trends zo snel aan het licht als hier. Dat heeft alles te maken met ons evenredige kiesstelsel. Nergens is het principe van *one man, one vote* zo radicaal doorgevoerd als hier. De kiesdrempel is bijzonder laag: met tweederde van een procent van de stemmen kan je al een zetel behalen in de Tweede Kamer. Er zijn nauwelijks prikkels om op de grootste partij te stemmen, zeker in vergelijking met bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk (waar alleen de grootste partij in een kiesdistrict iemand mag afvaardigen) of Griekenland (waar de grootste partij een extra bonus krijgt).

Die radicale keus voor evenredigheid betekent dat veranderingen in de samenleving – zoals de opkomst van assertieve kiezers – direct vertaald worden in het parlement. De *Dutchification of politics* is in dat opzicht een teken van een volwassen democratie.

Maar de veranderlijke verkiezingsuitslagen leiden ook tot bestuurlijke onzekerheid. De toenemende kosten van regeringsdeelname betekenen dat partijen minder happig zullen zijn te gaan besturen. En de fragmentatie maakt het moeilijker om stabiele meerderheidscoalities te vormen. Toch is de Nederlandse bestuurscultuur gericht op vaste meerderheidscoalities, die via een gedetailleerd regeerakkoord alle onzekerheden uitbannen.

Die cultuur is in het licht van de assertieve kiezer aan herziening toe.

Later is nog niet slechter

Joop van Holsteyn en Galen Irwin

In de 21e eeuw is nog maar een klein deel van de kiezers al voor de start van de verkiezingscampagne zeker van zijn electorale zaak. Steeds meer kiezers hakken op een steeds later moment de knoop door. En laat is laat: ongeveer een op de zeven kiezers beslist op de verkiezingsdag zelf over de partijkeuze.

Die late beslissers hebben een slechte naam. Het op het allerlaatste moment kiezen wekt de schijn van een ondoordachte keuze, van onverschilligheid. Snel op het laatste moment, zonder na te denken; o ja, even gauw stemmen. Nou ja, ik doe maar wat.

Zo blijkt het lang niet altijd te gaan. Veel late beslissers wordt onrecht aangedaan als ze worden weggezet als slordige, bijna onverantwoorde kiezers. Die late kiezers blijken bijvoorbeeld niet minder politieke interesse of kennis te hebben dan andere kiezers, die eerder een keuze maken. Eigenlijk zijn het op tal van punten gewone kiezers, alleen wat trager in hun keuze.

Maar zelfs dat is geen probleem: de late kiezers hebben vaak al een voorselectie gemaakt. Van alle deelnemende partijen komen er bij het naderen van de verkiezingsdag nog maar twee of drie werkelijk in aanmerking. Dat maakt de nog te maken eindkeuze overzichtelijk. En maakt het mogelijk om laat te schakelen, als er in de directe aanloop van de verkiezingen nieuwe informatie beschikbaar komt. Die informatie kan dan alsnog worden meegenomen in de slotafweging. Een latere keuze hoeft, kortom, geen slechtere keuze te zijn!

Welk type stemhulpgebruiker u bent

Jasper van de Pol

De kans is ongeveer 50 procent dat u wel eens een stemhulp heeft gebruikt, zoals Stemwijzer of Kieskompas. Waarvoor gebruikt u die stemhulp precies? Bent u iemand die de politiek goed volgt en al weet welke partij waarschijnlijk uw stem krijgt en vult u nog even een stemhulp in om te zien of die inderdaad bij dezelfde partij uitkomt? Of interesseren de verkiezingen u minder en gebruikt u Stemwijzer of Kieskompas vlak voor de verkiezingen om te zien wat u deze keer moet stemmen?

Twee manieren

Grof samengevat zijn dit de twee meest voorkomende manieren waarop stemhulpen worden gebruikt. Bij landelijke verkiezingen zijn stemhulpen vaak een extra informatiebron of vermaak. Maar vooral bij lokale verkiezingen, zoals die voor gemeenten en waterschappen, komt het veel voor dat mensen zeggen stemhulpen te gebruiken om hun stemkeuze te bepalen. Dit verschil tussen verkiezingen is begrijpelijk aangezien er veel minder media-aandacht is voor lokale verkiezingen dan voor landelijke.

Gelukkig hebben wij in Nederland vrije verkiezingen en mag iedereen zelf bepalen op welke partij hij of zij stemt en om welke reden. Maar er is wel een aantal redenen waarom het verstandig is om uw stemkeuze niet volledig uit te besteden aan een stemhulp. Het stemadvies dat de stemhulp genereert is namelijk geen keiharde wetenschap. Ontwikkelaars doen hun best om een neutraal en objectief stemadvies te geven. Maar om te zorgen dat het overzichtelijk blijft, is een aantal aannames en ontwerpkeuzes onvermijdelijk.

Stemkeuze niet volledig uitbesteden

Het stemadvies van Stemwijzer en Kieskompas is ten eerste alleen gebaseerd op uw mening over de toekomstige plannen waar partijen campagne mee voeren, niet op hun verrichtingen en resultaten in het verleden. Daarvoor bestaat wel weer een ander hulpmiddel: de Stemmentracker. Ten tweede zijn de 30 stellingen die aan bod komen een selectie van mogelijke relevante onderwerpen. Daarbij is er gekozen voor één bepaalde formulering van elke stelling. Uw mening was misschien net wat anders geweest bij een andere samenvatting van de kwestie. Ten derde heeft u misschien niet eens een mening over alle dertig stellingen. En zelfs als u een duidelijke mening over alle stellingen heeft, dan nog zou het kunnen dat Stemwijzer u SP en PVV aanraadt, terwijl Kieskompas uitkomt op ChristenUnie. Dit komt doordat deze stemhulpen verschillende manieren hebben om het resultaat te berekenen en te presenteren.

Kortom: gebruik stemhulpen vooral, maar neem het resultaat niet direct over op uw stembiljet!

Partijkeuze is *niet* altijd partijvoorkeur

Joop van Holsteyn en Galen Irwin

Het lijkt zo simpel. Bij Kamerverkiezingen stemmen kiezers op de partij die ze het beste vinden. Het rood inkleuren van een vakje is tenslotte de manier om uitdrukking te geven aan je politieke voorkeur.

Strategische kiezers

Maar schijn kan bedriegen. Niet alle kiezers maken zo recht-toe-recht-aan hun keuze. Partijkeuze is niet altijd partijvoorkeur! Denk aan strategische kiezers. Dat zijn veelal betrokken burgers met verstand van politieke zaken, die hopen met hun stem invloed uit te oefenen. Niet zozeer op de samenstelling van de Tweede Kamer, maar bijvoorbeeld op de regering. Strategische stemmers kijken vooruit. Zij weten dat na Kamerverkiezingen een minstens zo belangrijke stap wordt gezet: het vormen van een regering. Met het oog op die regeringscoalitie brengen zij dan hun stem uit.

Media en peilingen

Dat kan betekenen dat een kiezer op een andere partij stemt dan de partij die hem of haar eigenlijk het liefste is. Stel, er komen verkiezingen aan. Opiniepeilingen suggereren een voorlopige stand van zaken. En geholpen door de berichtgeving in de media vermoedt de kiezer welke toekomstige coalities meer of minder waarschijnlijk zijn. Het spant er, bijvoorbeeld, om of het een centrumlinkse coalitie wordt met een hoofdrol voor de PvdA of een centrumrechtse waarin de VVD de boventoon voert. Een centrumrechtse kiezer hoopt dat laatste. En al heeft die kiezer dan eigenlijk een grotere voorkeur

voor, zeg, Forum voor Democratie, dan kan de keuze toch op de VVD vallen. Hopend dat deze partij de grootste wordt, het initiatief krijgt bij de coalitievorming, en een centrumrechtse regering realiseert. Zie hier de strategische kiezer, stemmend op een andere dan de voorkeurspartij om een verder gelegen doel te bereiken.

Machtsvraag

Omdat strategisch gedrag afhangt van de specifieke verkiezings-situatie, is het lastig om precies aan te geven hoeveel kiezers zo stemmen. Naar schatting ongeveer een derde deel van de kiezers denkt strategisch, met de machtsvraag in gedachten. En bij elke verkiezing zal wellicht de helft ervan zich strategisch gedragen. Kamerverkiezingen als regeringsverkiezingen – strategisch stemgedrag in een notendop.

Een media-schijf van vijf voor een geïnformeerde keuze

“Een goed geïnformeerde politieke keuze maak je met gevarieerde informatiebronnen”, zegt Claes de Vreese (44), hoogleraar politieke communicatie aan de Universiteit van Amsterdam. “Onbewust krijg je steeds meer eenzijdige berichtgeving op je bord. Je informatiedieet wordt daarmee ongezond, zonder dat je het zelf door hebt.”

Met een mix van online informatie, peilingen, televisiedebatten en de berichtgeving

in je favoriete krant bereid je je in verkiezingstijd voor op de stembusgang. Je bepaalt zelf op wie je stemt. Journalisten, Maurice de Hond of de influencers op social media beïnvloeden jou niet. Denk je.

Uit onderzoek blijkt dat media kiezers wel degelijk beïnvloeden. Sterker nog, doordat er meer media én zwevende kiezers zijn, kan de impact sinds het begin van deze eeuw alleen maar groter zijn geworden. “Veel mensen bepalen pas laat in een campagne op wie ze gaan stemmen. Ze switchen vaker van partij. Tijdens de verzuiling was dat niet zo en hadden de media minder invloed,” stelt De Vreese die onderzoek deed naar politieke campagnes en de rol van de media in verkiezingstijd.

Winnaars en losers

“Hoe de invloed van de media werkt? Je ziet bijvoorbeeld dat berichtgeving over debatten meer effect heeft op kiezers dan deze debatten zelf. De media maken het verhaal over winnaars en verliezers. En kiezers horen nu eenmaal liever bij de winnaar dan bij de loser.”

Als je je door dat verhaal laat leiden, mis je volgens De Vreese veel belangrijke informatie. “Wie de grootste partij wordt is in ons meerpartijstelsel juist niet cruciaal. Wat zijn de mogelijke coalitiepartners voor de partij van je keuze? Dat is een veel belangrijker vraag dan wie wint en wie verliest.”

Gezond dieet

Of je nou een doorgewinterde kiezer bent of een *first time voter*, online nieuws of de papieren krant leest, de politiek actief volgt of niet, wees je altijd bewust van je informatiedieet, adviseert

“De media maken het verhaal over winnaars en verliezers”

De Vreese aan kiezers. “Alleen patat eten is niet goed voor je. Alleen wortels eten ook niet. In campagnetijd is het goed om informatie uit verschillende bronnen te verzamelen. Met gevarieerde informatie maak je een gezonde keuze. Vraag je dus af hoe jouw media-schijf van vijf eruitziet.”

Verkiezingen als politieke

De Nederlandse politiek krijgt veel aandacht van media en dat geldt vooral in de weken voor- en nadat er verkiezingen plaatsvinden. Deze aandacht kan heel verschillend van aard zijn: berichten kunnen gaan over de standpunten van politieke partijen, wie het met wie (on)eens is en ook over opiniepeilingen en de vraag wie ‘wint’ en wie ‘verliest’. Dit laatste type berichten wordt wel ‘horse race’ framing (letterlijk: paardenrace) genoemd.

Wie wordt ‘de grootste’?

Door de jaren heen is de aanwezigheid van dit soort berichten sterk toegenomen. Specifiek vinden journalisten de vraag welke politieke partij de meeste stemmen krijgt, en dus de grootste wordt, zeer de moeite waard.

Het figuur hiernaast laat zien hoeveel artikelen in landelijke dagbladen expliciet ‘de grootste partij’ bediscussiëren in de drie dagen na de Provinciale Statenverkiezingen in de periode 2003-2019. Er is een duidelijke toename zichtbaar en in een aantal opzichten doet deze berichtgeving echt aan een sportwedstrijd denken, waarin (de vraag wie) de winnaar (wordt) ook centraal staat.

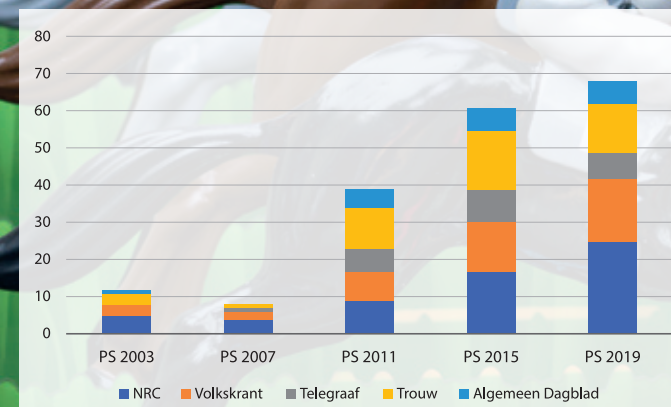
Nederlandse politiek geen sportwedstrijd

Is dat erg? Aan de ene kant niet: welke partij de grootste wordt is zeker relevant en deze partij mag in de praktijk bijvoorbeeld vaak

als eerste proberen een coalitie te vormen. Aan de andere kant is er een duidelijk verschil tussen een sportwedstrijd en Nederlandse verkiezingen. Bij de eerste geldt vaak ‘the winner takes it all’, waarbij kort door de bocht gezegd er na de nummer één alleen maar verliezers zijn. In ons politieke systeem is de grootste zijn niet genoeg - daarna moet er met meerdere partijen geprobeerd worden een meerderheid te vormen. Dat betekent veel onderhandelen en compromissen sluiten. En als andere partijen dan de grootste daar beter toe in staat zijn, dan helpt de verkiezingsuitslag daar weinig bij. Dit is zeker het geval als, zoals de laatste jaren zeer regelmatig gebeurt, verschillende partijen ongeveer evenveel stemmen halen en er niet één of twee boventuit steken. De grote aandacht voor de wedstrijd om de grootste te worden is in dat geval, om maar eens een bekende voetbaltrainer te parafraseren, vaak niet meer dan ‘scorebordjournalistiek’.

wedstrijd

Rens Vliegenthart

Het aantal artikelen in landelijke dagbladen die expliciet ‘de grootste partij’ bediscussiëren in de drie dagen na de Provinciale Statenverkiezingen in de periode 2003-2019.

Maatschappelijk *pessimisten* en hun rol in het politieke debat

Eefje Steenvoorden

Begin 2019 was 58% van de Nederlanders aan te duiden als maatschappelijk pessimistisch. Het SCP meet maatschappelijk pessimisme sinds 2008 en laat zien dat het sindsdien schommelt tussen 39% (begin 2018) en 70% (zomer 2012). Dat klinkt pessimistisch. Maar opvallend genoeg bevinden Nederlanders zich hiermee aan de optimistische kant van Europa. De meeste andere EU-landen hebben een hoger percentage pessimisten dan Nederland, waarbij Frankrijk de kroon spant als meest pessimistische land van Europa.

Pessimisme is geen boosheid

Maatschappelijk pessimisme komt vaker voor onder lageropgeleiden, in de laagste inkomensgroepen, op het platteland, en onder mensen in de leeftijd 40-55. We moeten dit pessimisme zeker niet begrijpen als boosheid, maar eerder als bezorgdheid. Het is

evenmin ongefundeerd gesomber, maar weerspiegelt de politieke en economische context. Corruptie en politieke instabiliteit, recessie en werkloosheid leiden tot meer maatschappelijk pessimisme.

Belangrijk voor de democratie

Maatschappelijk pessimisme heeft ook gevolgen voor de democratie. Zo stemmen maatschappelijk pessimisten vaker op rechts-populistische partijen. Dit is niet zorgelijk voor het functioneren van de democratie. Wel zorgelijk is dat maatschappelijk pessimisten minder vaak in politieke partijen en in burgerinitiatieven participeren dan anderen. Dit betekent dat hun stem minder goed gehoord wordt. Bovendien identificeren maatschappelijk pessimisten zich met minder politieke gemeenschappen tegelijk (zoals de stad of het dorp waarin je woont, je land, en de EU) dan anderen. Juist zo'n gemeenschappelijke identificatie met de gemeenschap wordt wel gezien als de basis van een democratie.

Kortom, dat een meerderheid van de Nederlanders maatschappelijk pessimistisch is, is niet zonder gevolgen voor onze democratie.

Het vertrouwen in de regering en de politiek is in geen enkele democratie erg hoog. Echt hoog is het vertrouwen alleen in landen als Oezbekistan (98% vertrouwen), China (94%), Qatar (94%), Azerbeidzjan (81%) en Kazachstan (80%) – landen die we met de beste wil van de wereld niet democratisch kunnen noemen. Vertrouwen in een democratie is dan ook een tweeledig zwaard. Enerzijds willen we natuurlijk dat mensen vertrouwen hebben in het systeem. Anderzijds is het ook belangrijk dat mensen sceptisch zijn over zittende politici, zodat zij de politiek goed blijven monitoren en machthebbers scherp houden.

Tom van der Meer

Politiek vertrouwen als kurk op het getij

De kurk

Een regering die het vertrouwen wil stimuleren, kan teruggrijpen op een paar bronnen.

De voornaamste kurk waar het vertrouwen in democratische landen structureel op drijft is een onpartijdige ambtenarij. Hoe corrupter een land is, hoe lager het vertrouwen. Dat is de voornaamste reden waarom het vertrouwen relatief hoog is in Nederland en de Noordse landen, en laag in Zuid- en Oost-Europa.

Het getij

Die kurk van vertrouwen wordt op de middellange termijn opgestuwd en neergehaald met het getij. Dat getij bestaat vooral uit economische prestaties (hoe beter een economie presteert, hoe hoger het vertrouwen in de politiek daardoor wordt), parlementsverkiezingen (elke paar jaar een feest van de democratie), en door diepgaande schandalen die het hart van de democratie raken, zoals het Watergate-schandaal in de VS in de jaren 70, de Agusta- en Dutroux-affaires in België in de jaren 90, en het Britse bonnetjesschandaal in 2008. Nederland heeft zulke diepgaande schandalen gelukkig niet gekend. Zelfs 'Het lek' (uit de commissie-Stiekem, zoekt u die maar op), dat in de media omschreven werd als mogelijk "het grootste schandaal in decennia", is al snel uit ons collectieve geheugen verdwenen.

De golven

De meeste aandacht gaat echter uit naar de minst belangrijke bronnen: de golven waarop het vertrouwen dobert, die tijdelijke fluctuaties teweegbrengen. Zo piekte het vertrouwen heel kort na de honderd daagse toer van Balkenende IV in 2007, of de overname van ABNAmro in 2008. En het daalde als gevolg van kleine schandalen, waarna gevreesd wordt voor een vertrouwensbreuk. Toch zijn dit veelal rimpelingen die weer snel verdwijnen.

Daalt het vertrouwen?

Soms. Maar op andere momenten stijgt het.

Sterker nog, de tevredenheid van Nederlanders met het functioneren van de democratie in ons land is in de afgelopen 45 jaar fors gestegen. En het vertrouwen in de regering en het parlement gaat op en neer, maar kent geen trendmatige stijging of daling.

Er zijn maar twee plekken in de wereld waar we zo'n structurele vertrouwenscrisis zien: In de VS tussen 1960 en 1980, en in de nieuwe democratieën van Midden-Europa sinds het einde van de jaren 90.

Politiek hokjesdenken

Armen Hakhverdian

Geen enkele democratie ter wereld kent een volksvertegenwoordiging die een getrouwe afspiegeling vormt van de kiezers. Kiezer en gekozenen lopen uit de pas op belangrijke factoren als geslacht, leeftijd, etniciteit, inkomen, opleiding en ga zo maar door. Maar is dit wel zo erg?

Aanwezig zijn door vertegenwoordiging

Die vraag is makkelijker gesteld dan beantwoord. 'Vertegenwoordiging' is een glibberig begrip. In de kern gaat vertegenwoordiging om de *politiek van aanwezigheid*, om de titel van een klassiek boek van genderwetenschapper Anne Phillips aan te halen. Het woord zegt het eigenlijk al: vertegenwoordigen, oftewel 'aanwezig maken'. In een vertegenwoordigende democratie zijn burgers fysiek afwezig wanneer belangrijke beslissingen worden genomen over wetten, begrotingen enzovoorts. Zij worden 'aanwezig gemaakt' door medeburgers op wie zij hebben kunnen stemmen tijdens (hopelijk vrije en eerlijke) verkiezingen.

Achtergronden voorspellen deel denkbeelden

Volgens de politiek filosoof Hanna Pitkin kunnen kiezers op verschillende manieren 'aanwezig worden gemaakt', maar laat ik er eentje uitpikken. Zo kunnen kiezer en gekozenen op elkaar lijken op een cruciaal kenmerk, zeg etniciteit. De gedachte achter deze vorm van 'descriptieve' vertegenwoordiging is dat de vertegenwoordigde er baat bij heeft wanneer haar voorkeuren en belangen samenvallen met de voorkeuren en belangen van de vertegenwoordiger, bijvoorbeeld vanwege gedeelde ervaringen met racisme of discriminatie. Anders gezegd: descriptieve vertegenwoordiging acht het simpelweg onwaarschijnlijk dat politici onbeschreven bladen zijn. De persoonlijke achtergronden van een politicus voorspellen tot op zekere hoogte de denkbeelden en het handelen van die politicus. Vertaald naar een collectief van politici: een parlement dat louter bestaat uit mannen zal andere onderwerpen op de agenda zetten en andere wetgeving aannemen dan een parlement met een evenwichtiger samenstelling.

Primitief hokjesdenken?

Nu laat de kritiek op descriptieve vertegenwoordiging zich makkelijk raden: gaat het immers niet om het handelen van politici *ongeacht wie zij zijn*? Descriptieve vertegenwoordiging zou een primitieve vorm van hokjesdenken zijn. Geen flexibeler volksvertegenwoordiger dan de witte, welgestelde man van middelbare leeftijd! Maar neem het vrouwen, etnische minderheden, jongeren, senioren of niet-academisch opgeleiden eens kwalijk dat zij zich terughoudend opstellen wanneer voor de zoveelste keer dezelfde kaste politici plechtig belooft ook voor hún belangen op te komen. Wanneer vertrouwen afbrokkelt, grijpen gemarginaliseerde groepen terug op descriptieve vertegenwoordiging. Helemaal wanneer diezelfde groepen eeuwenlang als ongeschikt of incompetent terzijde zijn geschoven.

Vier keer vertegenwoordiging

Formele vertegenwoordiging

De procedures waarlangs een parlement wordt samengesteld.

Beschrijvende vertegenwoordiging

De mate waarin een parlement de bevolking qua achtergrond weerspiegelt.

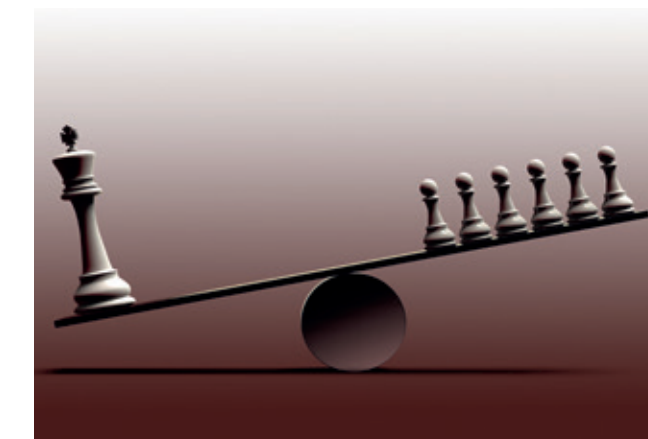
Inhoudelijke vertegenwoordiging

De mate waarin een parlement inhoudelijk de voorkeuren en belangen van de bevolking behartigt.

Symbolische vertegenwoordiging

De mate waarin een bevolking zich vertegenwoordigd voelt door het parlement.

Democratie: vooral voor de rijken?

Politieke gelijkheid is een van de belangrijkste idealen waar de democratie op gebouwd is. In de praktijk wordt dit ideaal echter bedreigd. In onze samenleving zijn kansen en hulpbronnen immers ongelijk verdeeld. Een van de belangrijkste maatschappelijke ongelijkheden is economisch van aard. Als rijke mensen meer invloed hebben op beleid en zo dus beter worden vertegenwoordigd dan minderbedeelde, valt dat moeilijk te rijmen met het democratische ideaal. Helaas is dat dreigbeeld bepaald geen fictie, zo blijkt uit onderzoek naar publieke opinie en beleid in Nederland. Dit onderzoek – dat bijna 300 mogelijke beleidsveranderingen tussen 1979 en 2012 dekt – laat zien dat er in het algemeen sprake is van beleidsvertegenwoordiging. De publieke opinie vertaalcht zich vaak prima in beleids-

wijzigingen. Hoe meer steun er is voor een voorstel, hoe groter de kans is dat het parlement dit ook daadwerkelijk aanneemt. Maar deze vertegenwoordiging is niet gelijk. De opvattingen van rijke Nederlanders sluiten veel beter aan op beleidsveranderingen dan die van lage- en middeninkomens. Sterker nog, als de opvattingen van lage- en middeninkomens botsen met die van hoge inkomens heeft alleen de laatste groep invloed op beleid. In Nederland komt dus weinig terecht van politieke gelijkheid. Dit heeft grote implicaties voor de richting van overheidsbeleid en kan verklaren waarom sommige mensen zo ontevreden zijn met de politiek. Bovenal laat het zien dat de Nederlandse democratie in een belangrijk opzicht tekortschiet.

Wouter Schakel

Khadija Arib en het belang van vrouwen met een migratieachtergrond in de politiek

Liza Mügge en Daphne van der Pas

Zowel vrouwen als immigranten en hun (klein-)kinderen zijn in vrijwel alle politieke functies wereldwijd ondervertegenwoordigd.

Verrassend genoeg vormde de combinatie van deze groepen - vrouwen met een migratieachtergrond - in Nederland 12 jaar lang een uitzondering. Zij waren beter vertegenwoordigd in de Tweede Kamer dan de twee groepen waartoe ze worden gerekend.

Agenda aanjagen

Maar wat hebben vrouwen en meisjes met een migratieachtergrond in de samenleving daaraan?

Veel. Vrouwelijke Kamerleden met een niet-Westerse of (post-)koloniale migratieachtergrond komen eerder op voor de belangen van vrouwen met een migratieachtergrond, zo blijkt uit ons onderzoek. Zij jagen de agenda aan door veel vragen te stellen en door deel te nemen in commissies die gaan over onderwerpen zoals integratie en sociale zaken.

De huidige Kamervoorzitter, Khadija Arib, is een typisch voorbeeld. Als geen ander Kamerlid zette zij zich in voor bijvoorbeeld abortus, opkomst bij bevolkingsonderzoek naar baarmoederhalskanker, en medische zorg specifiek onder meisjes en vrouwen met een migratieachtergrond.

Cliëntelisme?

Arib beschrijft in haar boek *Couscous op zondag* hoe ze heeft moeten vechten om zich over deze onderwerpen te kunnen uitspreken. Collega's vonden het in de jaren negentig niet handig als een Marokkaanse over Marokkanen praat. Dat werd al snel gezien als cliëntelisme. Na de aanslagen van 11 september in New York verwachtte iedereen juist wel dat zij zich als 'moslima' zou uitspreken over de positie van islamitische vrouwen. Uit deze bespiegelingen van Arib blijkt dat aanmoediging om zich uit te spreken over onderwerpen waarover zij specifieke achtergrondkennis heeft, gebonden is aan het politieke klimaat.

Inmiddels lijken vrouwen met een migratieachtergrond in Nederland hun electorale voordeel te zijn verloren. In de huidige Tweede Kamer zijn van de 16 Kamerleden met een (gedeeltelijke) migratieachtergrond vijf vrouw. De toekomst moet uitwijzen wat dit betekent voor de onderwerpen die zij op de politieke agenda zetten.

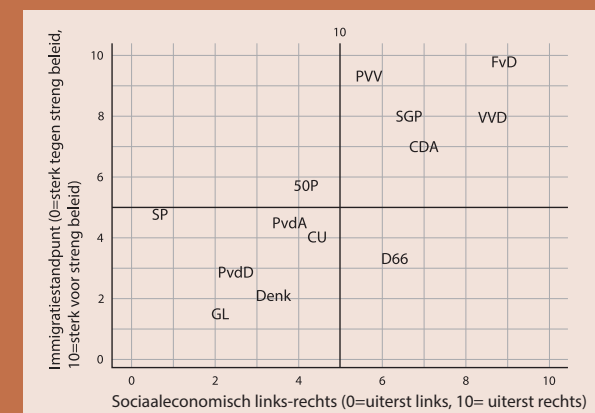
Sinds de stormachtige entree van Pim Fortuyn in de Nederlandse politiek is het Nederlandse partijstelsel sterk veranderd. Politieke conflicten worden niet langer voornamelijk uitgevochten langs sociaaleconomische lijnen, met linkse partijen (die een economisch sturende en herverdelende overheid willen) tegenover rechtse partijen (die ontwikkelingen aan de markt wil overlaten). Sinds het einde van 2001 is de sociaalculturele conflictlijn van groot belang. Deze gaat over thema's als immigratie, integratie, Nederlanderschap, en Europeanisering.

Wouter van der Brug

Een gat op rechts?

Partijen indelen langs twee lijnen

We kunnen partijen indelen langs deze twee lijnen. Onderstaande figuur laat zien waar de Nederlandse politieke partijen zich bevinden in de ogen van een groep Nederlandse politicologen.

We zien meteen dat partijen zich grotendeels rechtsboven in de figuur bevinden, of links onder. Economisch rechtse partijen zijn voorstander van een streng migratiebeleid. Economisch linkse partijen zijn geneigd hiertegen te pleiten, zeker wanneer het asielzoekers betreft.

Blijkbaar gaan de twee opvattingen hand in hand. D66 is de enige uitzondering door vrije markt liberalisme te combineren met een pro-migratiestandpunt. Ook de SP en PVV vallen een beetje uit het patroon. De SP is sociaaleconomisch de meest linkse partij, maar wat ambivalent over migratie. De PVV is juist bijzonder uitgesproken tegen migratie, maar ambivalent over economische onderwerpen.

Electoraal kansen

Opmerkelijk genoeg bestaat er in Nederland geen partij die een duidelijk sociaaleconomisch links standpunt combineert met een streng migratiebeleid. Toch liggen daar electorale kansen, want

onder kiezers is deze combinatie van standpunten populair. De PVV en de SP lonken wel naar deze kiezers, maar zouden een groot deel van hun huidige achterban van zich vervreemden als ze verder opschuiven.

Nieuwe partijen zoeken het electorale gat vaak in een andere hoek, namelijk rechtsboven. Aan de verkiezingen van 2017 namen maar liefst drie nieuwe rechtsradicale partijen deel: Geen Peil, VNL en FvD. Alle drie plaatsten zij zich rechts van de VVD. Omdat er rechts van de VVD niet veel kiezers zitten, viel er voor deze partijen niet veel te verwachten. Dat deze drie partijen gezamenlijk twee zetels in de wacht sleepten was min of meer in de lijn van de verwachting.

Dat het FvD bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten landelijk ruim 14 procent van de stemmen zou halen was in dit opzicht juist onverwacht. Dat deze winst zo hoog uitpakte heeft voor een deel te maken met omstandigheden van dat moment, vooral de aanslag in Utrecht en het net afgesloten klimaatakkoord. Vooral dit laatste gaf het FvD op dat moment een gunstige concurrentiepositie ten opzichte van de VVD.

Het staat buiten kijf dat er in Nederland een structureel potentieel bestaat voor partijen met een anti-immigratieboodschap. Toch lijkt het niet erg waarschijnlijk dat er nog veel groeimogelijkheden zijn voor PVV en FvD samen, althans niet wanneer zij hun huidige standpunten op sociaaleconomische thema's blijven innemen.

Is er **genoeg steun** in de Eerste Kamer voor het kabinet?

Tom Louwerse en Simon Otjes

Bij de Eerste Kamerverkiezingen van dit jaar verloren de regeringspartijen hun meerderheid. Alle wetten moeten door de Eerste Kamer worden goedgekeurd. Welke oppositiepartijen zouden de regering aan een meerderheid kunnen helpen?

Door te kijken naar hoe partijen in de afgelopen periode stemden in de Eerste Kamer, kunnen we een beeld krijgen van mogelijke samenwerking. Sommige oppositiepartijen stemden in de Eerste Kamer vaak voor wetten van de regering, zoals de SGP (97%), GroenLinks (96%) of de PvdA (96%). Andere een stuk minder vaak, zoals PvdD (82%) of PVV (79%).

Er lijkt dus veel steun te zijn voor wetten, maar dat is misschien wat overdreven. Er zijn veel technische wetten, zoals aanpassingen van begrotingen, waar niemand tegen stemt. Maar als het gaat om politiek gevoelige onderwerpen, stemt de Eerste Kamer vaker verdeeld.

Bovendien kunnen oppositiepartijen wat eisen als ze weten dat ze nodig zijn voor de meerderheid. GroenLinks en de PvdA hebben dat eigenlijk al gedaan. Zij hebben aangegeven best te willen samenwerken op sommige onderwerpen, maar dan willen ze wel inspraak krijgen. Het voordeel voor de regeringspartijen is dat zowel GroenLinks als de PvdA ze aan een meerderheid kan helpen. Als deze linkse oppositiepartijen op sommige thema's niet mee willen doen, dan kan worden gekeken naar de rechtse oppositie (PVV en FvD), maar de PVV stemde in het verleden wel vaak tegen wetten en Forum is nieuw in de Eerste Kamer.

Door snelle kiezerswisselingen zien we steeds vaker een verschil tussen meerderheden in de Tweede en Eerste Kamer. Onder Rutte-II was dit ook al zo. Regeringspartijen zullen dus wel concessies moeten doen om hun wetten nog door de Eerste Kamer te krijgen, of ze dit nu leuk vinden of niet.

Simon Otjes

Wat als Nederland een ander kiesstelsel had?

Het Nederlandse kiesstelsel is uitzonderlijk in de wereld. Er zijn geen vertegenwoordigers voor specifieke districten, partijen krijgen zetels precies naar rato van hun aandeel in de stemmen en er is geen kiesdrempel. In andere landen zijn er andere kiesstelsels, die minder evenredig zijn maar vaak wel een regionale component hebben. Zoek de verschillen in zes alternatieven.

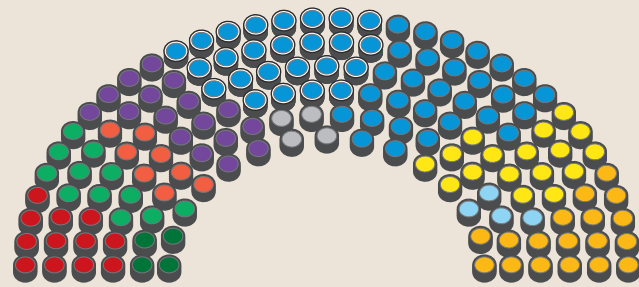

Kijk naar zes alternatieven. →

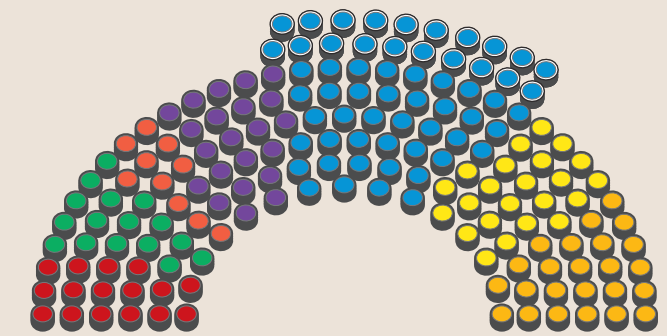
De voorbeelden gaan er vanuit dat mensen hetzelfde stemmen en dat dezelfde partijen meedoen bij de verkiezingen als nu bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen in Nederland het geval was. Maar uit onderzoek weten we dat mensen juist anders stemmen als het kiesstelsel verschilt. Ze stemmen bijvoorbeeld niet op een partij waarvan ze verwachten dat die onder de kiesdrempel zal blijven. Ook zullen partijen in sommige stelsels meer samenwerken om te voorkomen dat gelijkgezinde partijen stemmen bij elkaar weghalen. Voor de begrijpelijkheid is soms een aantal punten in de kiesstelsels versimpeld.

We hebben de data gebruikt van de Kiesraad op gemeenteniveau (voor Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht op het niveau van deelgemeenten). We hebben daarbij de grenzen van de huidige kieskringen helemaal gerespecteerd en de gemeentegrenzen zoveel mogelijk. De districten zijn ongeveer even groot in inwoneraantal, maar omdat de gemeenten zoveel mogelijk intact zijn gelaten is er enige variantie.

Het Griekse kiesstelsel

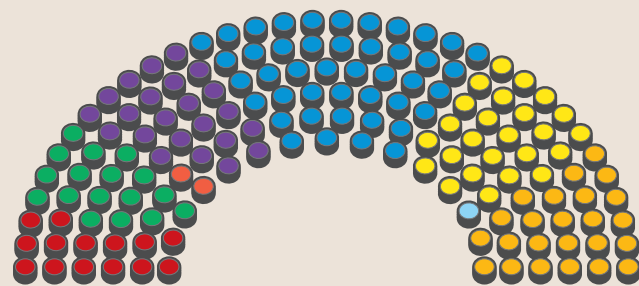
Het Griekse kiesstelsel werkt vergelijkbaar met het Nederlandse stelsel. 125 zetels worden evenredig verdeeld tussen de partijen op basis van het aandeel stemmen dat ze behaald hebben. Ze komen alleen in het parlement als ze meer dan 3% van de stemmen hebben verkregen. Er is dus een kiesdrempel. Vervolgens krijgt de grootste partij 25 extra zetels ("bonuszetels"), om ervoor te zorgen dat er een werkbare regering kan zijn. Vertaald naar Nederland zou de VVD deze zetels krijgen en zo 54 zetels behalen.

Het Nieuw-Zeelandse kiesstelsel

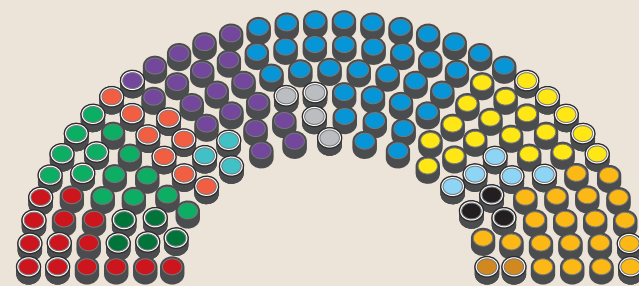
Ook Nieuw-Zeeland kent een combinatie van een meerderheidsstelsel in districten en evenredige vertegenwoordiging van landelijke lijsten. Voor die landelijke lijsten geldt een kiesdrempel van 5%. Parlementszetels worden in de eerste plaats ingevuld door de mensen die verkozen zijn in de districten. Heeft een partij op basis van de landelijke uitslag recht op meer zetels dan ze districtszetels heeft gehaald, wordt de rest ingevuld vanuit landelijke partijlijsten. Heeft een partij echter meer zetels in districten behaald dan waarop ze op basis van de proportionele uitslag recht heeft, dan worden die zetels toegevoegd aan het parlement. Nederland wordt volgens dit systeem verdeeld in 75 districten. In het parlement krijgt de VVD 20 zetels meer dan we op basis van hun percentage mochten verwachten en hebben we dus 170 in plaats van 150 zetels. Dit kiesstelsel lijkt op het Duitse kiesstelsel maar omdat dat recent veel complexer gemaakt is, illustreren we hoe zo'n stelsel werkt met het simpelere Nieuw-Zeelandse stelsel.

Eén stem, zes telmethoden

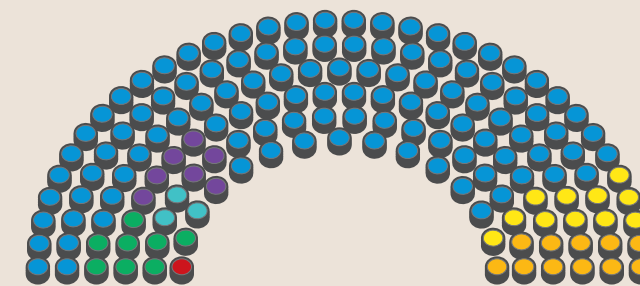
Het Belgische kiesstelsel

Uitgaande van het Belgische kiesstelsel is Nederland opgedeeld in meerdere districten. Per district is er een kiesdrempel van 5%. Voor Nederland gebruiken we de huidige 19 kieskringen plus één aparte kieskring voor Caribisch Nederland en de kiezers in het buitenland. Iedere kieskring verdeelt een aantal zetels dat evenredig is aan de omvang van de bevolking in die kring. Vervolgens worden op basis van de uitgebrachte stemmen de zetels binnen die kieskringen evenredig toebedeeld aan de partijen. Het eindresultaat is niet precies proportioneel, omdat het stemmenaandeel van kleine partijen in de kieskringen onder de kiesdrempel kan uitkomen. Die stemmen dragen wel bij aan de berekening van de restzetels, die de partijen die wel boven de drempel uitkomen toebedeeld krijgen.

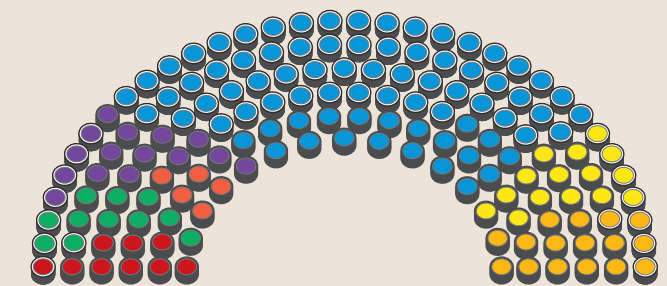
Het Deense kiesstelsel

Op basis van het Deense kiesstelsel doen we grofweg hetzelfde als voor het Belgische stelsel, maar we verdelen de 150 zetels in twee stappen. We verdelen eerst 100 zetels evenredig via de kieskringen. De overgebleven 50 zetels worden daarna verdeeld om de uitslag zo dicht mogelijk bij een proportionele uitslag voor het gehele land te krijgen ("vereffeningsetels"). Voor de verdeling van die zetels wordt eerst berekend hoeveel zetels elke partij zou hebben gekregen als het hele land één groot kiesdistrict zou zijn geweest. Eventuele verschillen tussen dit resultaat en het aantal feitelijk verworven districtszetels worden vervolgens gecompenseerd. De VVD die met 34 zetels uit de kieskringen boven haar proportionele uitslag van 33 zit, krijgt er daarom geen zetel meer bij. De PvdA die geen zetels gehaald heeft in een kieskring maar in totaal toch 6% van de stemmen verwierf, krijgt zo 8 zetels. Dit kiesstelsel heeft minister Ollongren (Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties) recent genoemd als een mogelijkheid voor Nederland.

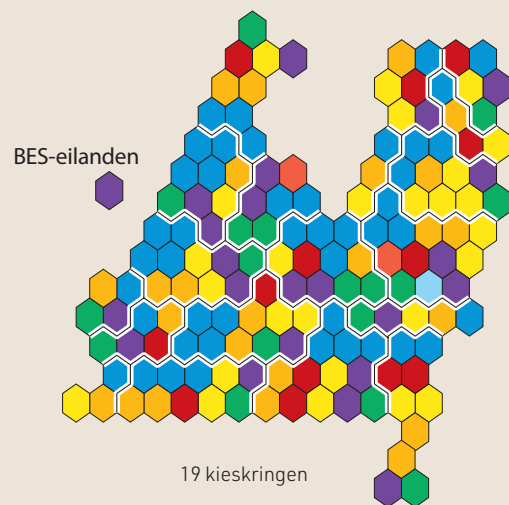
Het Britse Stelsel

Het Britse kiesstelsel is een meerderheidsstelsel in districten. In elk district kan maar één partij een zetel verwerven. Volgens dit stelsel is Nederland ingedeeld in 150 districten. De VVD wint in 107 districten en haalt daarmee dan ook 107 van de 150 zetels binnen. Net als in de nationale uitslag is de VVD in veel districten ruim de grootste. De andere partijen blijven ver achter en halen maar een paar zetels. Dat is vaak in bepaalde regio's, zoals de PVV in Limburg en GroenLinks in Amsterdam. Dit systeem is dus goed voor grote partijen, maar ook voor partijen die sterk geconcentreerd zijn in een bepaald district. DENK, die het goed doet in wijken met veel Turkse Nederlanders haalt in dit stelsel drie zetels: in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.

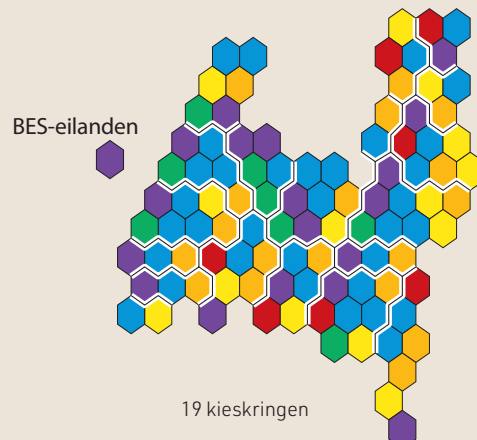

Het Hongaarse kiesstelsel

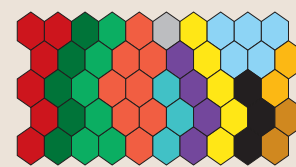
Dit is een combinatie van het Britse en het Nederlandse stelsel waarbij een deel van de zetels in districten wordt verdeeld op basis van een meerderheidsstelsel (één zetel per district). Het andere deel wordt naar evenredigheid verdeeld op basis van de stemmen op landelijke lijsten. Daarvoor geldt een kiesdrempel van 5%. De kiezers brengen in dit systeem dus twee stemmen uit, één voor hun eigen district en één op een landelijke lijst. In Nederland zouden dan dus 75 zetels worden verkozen in districten en 75 zetels landelijk via evenredigheid (met voor de laatste categorie een kiesdrempel van 5%). De VVD wint in dat systeem 59 zetels in de districten en nog eens twintig landelijke zetels. Zo haalt de partij de absolute meerderheid.

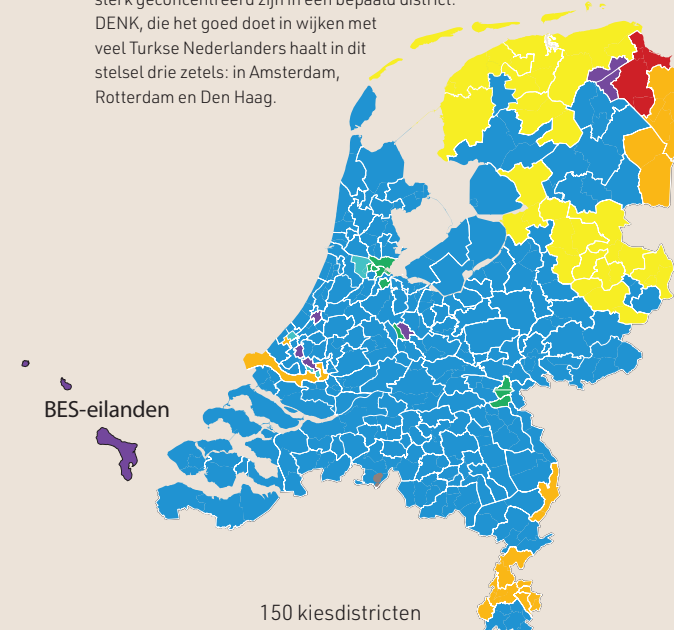
19 kieskringen

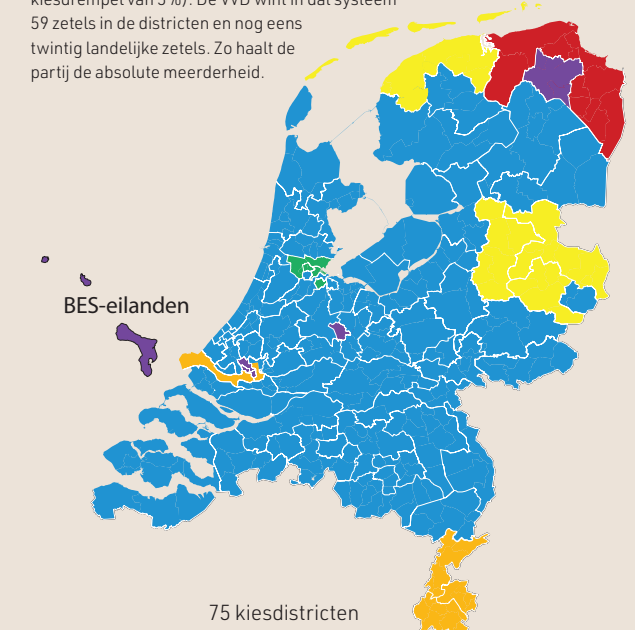
19 kieskringen

en vereffening

150 kiesdistricten

75 kiesdistricten

Politieke Participatie Paradoxen

Paul Dekker en Josje den Ridder

Mensen kunnen verschillende activiteiten ondernemen om hun stem te laten horen en te proberen invloed uit te oefenen op de politiek. Gaan stemmen is makkelijk (alles is geregeld, je wordt uitgenodigd en je bent zo klaar) maar nogal ongericht en indirect.

Participatie zonder beïnvloeding

Zelf een politieke actie opzetten is moeilijk, maar je kunt je wel concentreren op wat voor jou belangrijk is en op de politici die daarvoor belangrijk zijn. Zoals uit onderstaande tabel blijkt wordt er het meest deelgenomen aan Kamerverkiezingen (in 2017 81%)

en het minst aan acties (4%-8%). Dat is de *eerste paradox*: er wordt meer geparticipeerd als de participatie zich minder loont om *gericht* invloed uit te oefenen.

De tabel geeft niet alleen cijfers voor alle kiesgerechtigden, maar ook voor twee bevolkingshelften: mensen die onderwijs tot en met mbo hebben afgerond en mensen die havo tot en met universiteit hebben afgerond. We duiden ze kortheidshalve aan als lager- en hogeropgeleiden, vanwege de hoeveelheid algemeen onderwijs (qua specifieke vakkennis is een mbo'er vast hoger opgeleid dan een havist). Opleidingsniveaus blijken voor politieke opvattingen en gedragingen keer op keer een goede ruwe schatting van relevante sociale verschillen.

Politieke participatie en participatiewensen van kiesgerechtigde Nederlanders in 2017 (in %)

	allen	lager opgeleide helft	hogeropgeleide helft	wie meer?
Ging stemmen bij de Kamerverkiezingen in 2017 *	81	75	87	hogeropgeleide
Ging stemmen bij het Oekraïnerferendum in 2016 *	50	45	55	hogeropgeleide
Heeft in de afgelopen vijf jaar het volgende gedaan om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici en de overheid:				
• deelgenomen aan acties via sociale media als Twitter of Facebook	18	13	22	hogeropgeleide
• radio, televisie of krant ingeschakeld	10	10	9	-
• zonder sociale media meegedaan aan een politieke discussie of acties via internet, email of SMS	8	7	10	hogeropgeleide
• contact opgenomen met een politicus of ambtenaar	8	5	10	hogeropgeleide
• meegedaan aan een door de overheid georganiseerde inspraakbijeenkomst, hoorzitting of discussiebijeenkomst	6	3	10	hogeropgeleide
• meegedaan aan een protestactie, protestmars of demonstratie	6	5	8	hogeropgeleide
• politieke partij of organisatie ingeschakeld	4	2	5	hogeropgeleide
• meegedaan aan een actiegroep	4	2	5	hogeropgeleide
Is het eens met de volgende stellingen:				
"Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum"	59	67	50	lageropgeleide
"Ik ben voorstander van een democratie waarbij zoveel mogelijk beslissingen worden genomen op basis van referenda"	26	37	18	lageropgeleide
"Ik ben voorstander van een democratie waarin burgers het parlement kiezen, en het parlement vervolgens beslissingen neemt"	76	66	84	hogeropgeleide
"Ik ben voorstander van een democratie waarbij politieke besluiten worden genomen door niet-gekozen onafhankelijke experts"	21	19	23	hogeropgeleide

* Voor een betere representativiteit zijn de enquêtegegevens gewogen, onder andere op de opkomstkans bij de Kamerverkiezingen. Die opkomst van 81% klopt daarom per definitie; de herinnerde/gerapporteerde opkomst van 50% bij het referendum is echter een stuk hoger dan de echte opkomst (32%).

Bron: NKO 2017

Hoe meer mogelijkheden, hoe groter de sociale verschillen

Behalve bij het inschakelen van de media, nemen hogeropgeleiden aan alle politieke activiteiten meer deel dan lageropgeleiden. Het verschil bij de opkomst voor de Kamerverkiezingen is in absolute zin het grootst (87%-75% = 12 %-punten), maar relatief is de voorsprong van hogeropgeleiden op lageropgeleiden bij de andere activiteiten groter: gemiddeld ongeveer het dubbele. Van die andere activiteiten wordt vaak gehoopt dat ze politieke ongelijkheid kunnen helpen verminderen. Met extra participatie bovenop verkiezingen zouden dan vooral lageropgeleiden hun stem moeten laten horen. Dat is niet het geval en dat levert de *tweede paradox* op: hoe meer participatiemogelijkheden, hoe groter de sociale verschillen in de kansen om politiek te beïnvloeden.

Meer willen, maar minder doen

Onder de streep in de tabel worden met enkele stellingen participatie- en invloedswensen in kaart gebracht. Er is een meerderheid voor bindende referenda, maar slechts een kwart is voor een democratiemodel met zoveel mogelijk bindende referenda. Dat model is bijna even ongewild als een technocratie. De vertegenwoordigende democratie wint daarvan met vlag en wimpel. Dat is zo bij lager- en hogeropgeleiden. Maar de eersten willen wel aanzienlijk vaker referenda dan de laatsten. En dat staat dwars op de verhouding tussen beide groepen bij de opkomst bij het Oekraïnerferendum bovenin de tabel en ook bij lokale referenda. Daarin manifesteert zich de *derde paradox*: juist groepen die minder gebruik maken van participatiemogelijkheden willen vaak meer mogelijkheden.

De Randstad tegen de rest

Eelco Harteveld

Je hoort het steeds vaker: Nederland zou verdeeld zijn tussen de (kosmopolitische, of arrogante) Randstad versus de (achtergebleven, of nuchtere) rest van Nederland. Moeten we ons inderdaad zorgen maken dat er een opstand dreigt?

Ontevredenheid als regionaal gevoel

Allereerst moeten we erachter zien te komen of Nederlanders buiten de Randstad ook daadwerkelijk een kloof ervaren met de landelijke politiek. We vroegen 8000 Nederlanders in het hele land of ze vinden dat politici voldoende interesse hebben in hun regio. Enerzijds is het patroon duidelijk. Groningers zijn hier ontzettend ontevreden over, direct gevolgd door de andere noordelijke provincies en Limburg, Overijssel en Zeeland. De Randstad-provincies scoren aanzienlijk lager. Er leeft buiten de Randstad dus wel degelijk een breed gedeeld gevoel dat 'de politiek' gebieden over het hoofd ziet. Dit geldt in bijna dezelfde mate voor de steden als de dorpen. We hebben hier dus te maken met een echt regionaal gevoel, niet met het platteland dat zich verzet tegen de steden.

Geen centrum tegen periferie

Anderzijds zegt dit niet alles. Als we kijken naar wantrouwen tegen politici in algemene zin, dan bestaan er maar kleine verschillen tussen provincies. Partijen die het opnemen tegen de politieke klasse, zoals PVV, FvD of de SP, doen het ook niet consistent beter in de 'periferie'. Zo scoort de PVV goed in Brabant en Limburg, maar ook rond Rotterdam. In Friesland doet de partij het juist vrij slecht. Wantrouwen tegen de politiek is dus niet typisch voor 'centrum' of 'periferie', maar krijgt per regio wel een andere invulling. Is het dan wellicht zo dat inwoners van de Randstad afwijken van de rest van Nederland wat betreft hun standpunten? Over het cruciale onderwerp immigratie bestaan er verschillen tussen provincies, maar geen grote. Stedelijkheid is dan belangrijker dan regio: in steden (waar ook in Nederland) bestaat meer steun voor immigratie dan op het platteland.

Toch vertelt waar je woont maar een deel van het verhaal. Wie je bent is veel belangrijker. Je persoonlijke kenmerken, zoals opleidingsniveau, zijn en blijven de belangrijkste voorspeller. In veel landen nemen spanningen tussen 'centrum' en 'periferie' toe. In het compacte Nederland valt dat wel mee. Geen opstand, wel gemor.

“We moeten echt iets doen aan de zichtbaarheid van de lokale politiek”

Betrokken inwoners, publiek debat en politieke discussie zijn volgens **Henk van der Kolk** (53), universitair hoofddocent aan de Universiteit Twente, nodig voor een levendige lokale democratie. Maar omdat de lokale politiek voor de kiezer onzichtbaar blijft, dreigt het einde van de democratische discussiecultuur. Bieden de lokale partijen de oplossing? Of moeten kiezers zelf in actie komen?

In het Lokaal Kiezersonderzoek 2016 schreef je dat de randvoorwaarden voor een levendige democratie er zijn - mensen hebben verschillende opvattingen die gehoord worden in de gemeenteraad- maar dat niet alle opvattingen evenveel invloed hebben. Hoe staat de lokale democratie er nu voor?

“Kiezers hebben veel vertrouwen in het lokale bestuur en vinden dat de lokale politiek best prima functioneert. Tegelijkertijd weten ze niet wat er lokaal speelt en wie de gemeenteraadsleden zijn. Als je kijkt naar de landelijke politiek is dat precies andersom: kiezers weten daar veel meer van maar hebben er minder vertrouwen in. De lokale politiek blijft onzichtbaar. Ook al gaat de gemeente sinds 2015 over belangrijke onderwerpen zoals de jeugdzorg, de gemeenteraad zie je niet dagelijks in de krant. En de lokale kranten die nog bestaan, worden bijna niet meer verkocht. Voor de kiezer is het bovendien moeilijk om de gemeentepolitiek te volgen. In de ene gemeente is de VVD tegen windmolens, in de andere gemeente juist voor. In de ene gemeente werken PvdA en GroenLinks samen, in de andere gemeente staan ze recht tegenover elkaar.”

De lokale partijen trekken steeds meer kiezers. Wakkeren zij de aandacht voor de lokale politiek aan?

“Het is goed dat de opvattingen van de lokale partijen gehoord worden, los van of je het daarmee eens bent of niet. Lokale lijsten hebben vaak andere standpunten dan de landelijke partijen dus zij spelen een belangrijke rol in de democratie. Je zou hopen dat de lokale partijen een groep niet-stemmers bij de democratie betrekken. Dat is niet zo, de opkomst van lokaal leidt niet tot een hogere opkomst bij verkiezingen.”

Wie de lokale stemmers zijn? Ze hebben een afkeer van de landelijke politiek, zijn vaker tegen de komst van windmolens en asielzoekerscentra en voelen zich door de landelijke partijen niet gehoord.”

Het beeld dat je schetst is nog steeds niet erg rooskleurig. Wat moet er gebeuren om de lokale democratie weer tot leven te wekken?

“We moeten echt iets doen aan de zichtbaarheid van de lokale politiek. Als het publieke en politieke debat helemaal verdwijnt, verandert de lokale democratie in een technocratisch bestuur. Je kunt dan niet meer spreken van bestuur dat verbonden is met de inwoners.

Een levendige lokale democratie is een collectief goed. Daarom vind ik dat we moeten nadenken over collectieve maatregelen. Bijvoorbeeld burgerschapslessen op school. En als het nodig is om de lokale pers te financieren met publiek geld, waarom zouden we dat niet doen?”

En democratische vernieuwingen zoals burgerpanels en burgertoppen: bieden zij een oplossing voor het gebrek aan betrokkenheid bij de democratie?

“De groep mensen die helemaal niet bij de democratie betrokken is, bereik je niet met een burgerpanel. Vaak praten alleen die mensen mee die toch al politiek betrokken zijn. Je geeft hen dus nog meer invloed. Gemeenten moeten zich bij participatie van burgers afvragen wie ze aan tafel willen hebben en ervoor zorgen dat zij ook echt komen meepraten. Ook bij democratische vernieuwingen wil je alle geluiden laten horen.”

Zelf aan de slag in de G1000

Hoe voel je je veilig in je straat, ook als het donker is? Hoe leer je je burens beter kennen? Hoe zorg je voor een groen en schoon park? Belangrijke beslissingen over wat er in je eigen omgeving gebeurt, die laat je niet over aan de politiek. Die neem je zelf. Niet op basis van uitgebreide verkiezingsprogramma's of machts-politiek, maar door samen met medebewoners in gesprek te gaan en te kijken wie kan meehelpen om iets voor elkaar te krijgen. Niet door

tegenstellingen op te zoeken, maar te ontdekken waar je het over eens bent. Niet met alleen de bekende gezichten die zich er altijd mee bemoeien, maar met een diverse, grote groep met nieuwe en andere ideeën. Dit zijn een paar van de uitgangspunten van een G1000. Een G1000 is een burgertop waar honderden inwoners een hele dag met elkaar en met politici, ambtenaren en werkgemers praten. Ze bedenken plannen in kleine groepen en

stemmen aan het eind van de dag om de tien beste plannen uit te kiezen. Met die plannen gaan ze vervolgens zelf aan de slag, met hulp van de gemeente waar dat nodig is. In de afgelopen vijf jaar zijn er zo'n twintig G1000s gehouden, waar allerlei plannen zijn bedacht en uitgevoerd. Natuurlijk gaat het in de praktijk anders dan volgens het ideale plaatje. Zo doen er relatief weinig jongeren, vrouwen en lager opgeleiden mee. En mooie plannen willen nog wel

eens verzanden, omdat niemand zich er echt verantwoordelijk voor voelt of het plan al bleek te bestaan. Ook bij een G1000 zijn er verschillen van mening. Maar de G1000 heeft laten zien dat een andere manier van lokale democratie wel degelijk mogelijk is. Meer naar elkaar luisteren én meer zelf aan de slag.

Harmen Binnema

“Verwacht niet dat het referendum na één keer een succes is. Neem de tijd om eraan te wennen, ervaring op te doen en te leren.” Dit stellen Kristof Jacobs (39, Radboud Universiteit) en Charlotte Wagenaar (28, Universiteit Tilburg), die allebei onderzoek doen naar referenda en andere vormen van burgerparticipatie. Op een vrijwel verlaten Tilburgse zomercampus praten ze met elkaar over de Nederlandse referendumervaringen, over voorbeelden uit het buitenland en over andere vormen van directe democratie.

Soms winnen, soms verliezen

Kristof Jacobs en Charlotte Wagenaar pleiten voor een open blik op het referendum

Of het referendum als instrument een succes is? Jacobs en Wagenaar concluderen allebei dat dit afhangt van het onderwerp, de context en de ervaring met het instrument. Wagenaar: “Er is al veel verschil tussen de twee correctieve nationale referenda in Nederland. Het Wiv-referendum had voor de kiezer meer succes dan het Oekraïnerreferendum. De campagne was veel inhoudelijker en de keuze was duidelijker voor de kiezers. Het ging voor hen om de balans tussen privacy en veiligheid.”

“Uit de nationale referendumonderzoeken blijkt ook dat kiezers de Wiv een geschikter onderwerp vonden”, vult Jacobs aan. “Bij het Oekraïnerreferendum vond maar een kwart van de ondervraagden het onderwerp geschikt. Bij het Wiv-referendum was dat meer dan de helft. Zelfs een vijfde van de mensen die tegen referenda zijn, vond dat.”

Alleen tegenstemmers?

In andere landen is al veel meer ervaring opgedaan met het referendum. Het bekendste voorbeeld is Zwitserland, waar mensen al heel lang over allerlei zaken kunnen stemmen. Charlotte Wagenaar geeft aan dat ook daar het onderwerp bepalend is: “Uit Zwitsers onderzoek blijkt dat niet altijd dezelfde groep gaat stemmen. In Zwitserland gaat men anders om met het referendum. Mensen kiezen of ze iets met het onderwerp hebben en bepalen zo om wel of niet te gaan stemmen.” Omdat het om zo'n variatie aan onderwerpen gaat, verliest ook niet altijd dezelfde groep. Dat je soms wint en soms verliest, is *part of the deal*.

Dat het referendum alleen gebruikt wordt door tegenstanders, is volgens de onderzoekers dan ook een mythe. Niet alleen buitenlandse voorbeelden, maar ook de Nederlandse ervaring toont dat aan. Jacobs: “Ook bij het Wiv-referendum gingen voorstanders vaker stemmen dan tegenstanders. Alleen waren er gewoon meer

“Mensen stemden voor leave. Maar wat betekent leave?”

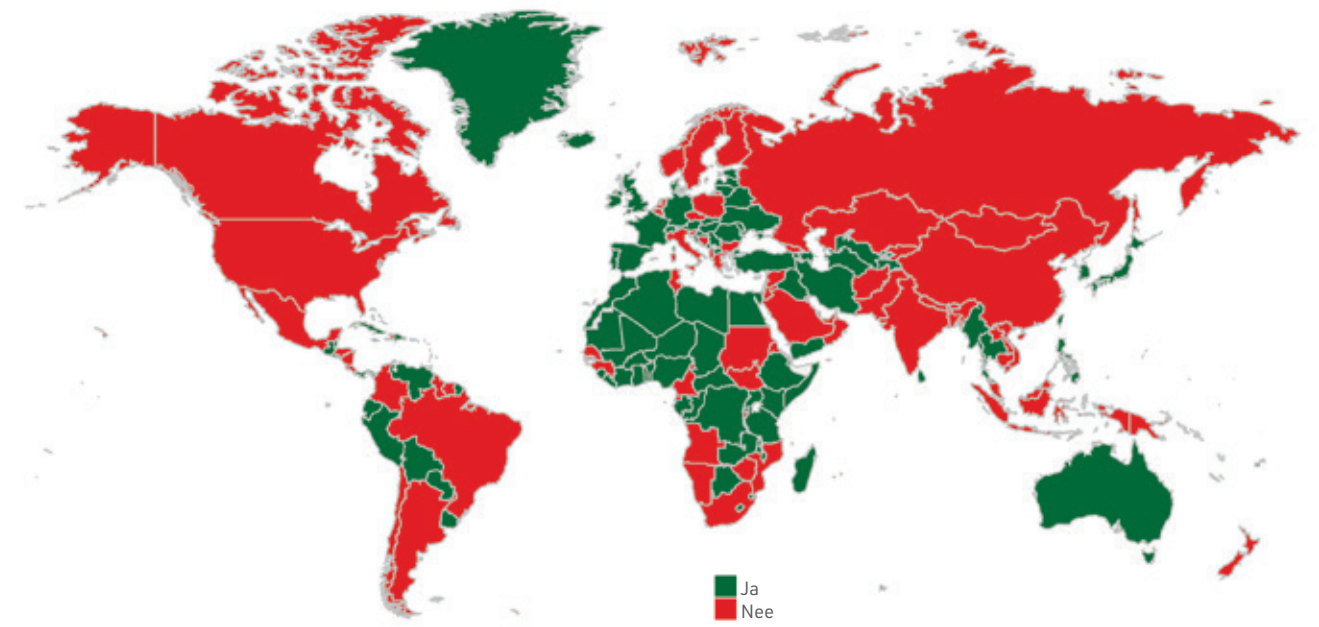
tegenstanders.” “In landen met meer referendumervaring stemmen mensen lang niet altijd tegen” concludeert Wagenaar.

Meer opties dan ja of nee

Wagenaar en Jacobs zijn allebei wel gecharmeerd van referenda waarin mensen meer te kiezen hebben dan een simpel ‘voor’ of ‘tegen’. Deze zogenaamde *multi-option* referenda komen bijvoorbeeld voor in Nieuw-Zeeland en Zweden. Ook in Nederland werd er op gemeentelijk niveau en in het Caribisch deel van het Koninkrijk al regelmatig gebruik van gemaakt. Charlotte Wagenaar: “Het voordeel

Wettelijke regelingen voor bindende referenda op nationaal niveau

Bron: Direct Democracy Database - General

is dat mensen een helderder beeld hebben van de keuze. Neem het Brexit referendum. Mensen stemden voor *leave*. Maar wat betekent *leave*? Dat was helemaal niet zo duidelijk. Daar was het best denkbaar geweest om meerdere scenario's voor te leggen.”

Wagenaar deed zelf een experiment met diverse opties voor vernieuwing van de Wiv, dat zo dus afweek van het feitelijke referendum waarin mensen alleen maar ‘ja’ of ‘nee’ konden zeggen. In haar proef koos twee derde van de deelnemers voor een middenvariant. Die wilden dus wel aanpassingen in de nieuwe wet, maar zonder dat zij tegen de hele wet waren.

“Meerdere duidelijke opties voorleggen, ondervangt ook het bezwaar dat niet duidelijk is hoe we een voor- of een tegenstem moeten uitleggen”, reageert Jacobs.

Wagenaar stelt dat referenda met meer opties goed in de Nederlandse consensusdemocratie zouden kunnen passen: “In verschillende Zwitserse kantons kunnen burgers die een correctief referendum aanvragen ook een eigen tegenvoorstel doen dat naast het wetsvoorstel op het stembiljet komt. Een dergelijke variant is voor Nederland ook denkbaar. Je kan ook nog denken aan een variant waarin mensen een volgorde in de opties aanbrenghen. Je weet dan waar de voorkeur naar uit gaat.”

Behoeftte aan een noodrem

Het referendum en andere vormen van directe democratie voorzien in een behoefte, daar zijn beide onderzoekers het over eens. Vooral lager opgeleiden en mensen die wantrouwig staan tegenover politiek en politici blijken er vaker voorstander van. Dat betekent nog niet dat ze er in de praktijk ook altijd gebruik van maken. Mensen uit die groepen stemmen ook bij verkiezingen minder en dat is bij referenda niet anders. Kristof Jacobs: “We weten nog niet precies hoe dat werkt, maar het idee dat er een referendum is vormt mogelijk een geruststelling. Iets om op terug te vallen als stok achter de deur. Dat

sluit ook aan bij de gedachte dat politiek en overheid voor een deel van de mensen vrij onzichtbaar zijn. Ze houden zich er niet mee bezig en willen er geen last van hebben. Maar als het nodig is, willen ze wel een noodrem hebben.”

Charlotte Wagenaar en Kristof Jacobs pleiten allebei voor een open houding tegenover het referendum en tegelijkertijd voor een gezonde dosis realisme. Jacobs: “Het is geen *magic bullet*. De werkelijkheid is genuanceerd. Wel of geen referendum invoeren is een keuze. Er zijn landen die prima functioneren met een referendum en er zijn landen zonder waar dat ook voor geldt.”

Bij het referendum over de Wiv:

- Zorgde het samenvallen met de gemeenteraadsverkiezingen voor een hogere opkomst
- Gingen mannen, ouderen en hoger opgeleiden vaker stemmen
- Stemden vrouwen vaker vóór en 65-plussers vaker tegen
- Dachten niet-stemmers dat er toch niets met de uitslag zou gebeuren
- Vonden voorstanders veiligheid het belangrijkste
- Noemden tegenstanders meer redenen om tegen te stemmen: privacy, de wet willen aanpassen en tegeninzage van andere landen in Nederlandse data
- Was de televisie de belangrijkste bron van informatie
- Waren de AIVD en Arjen Lubach uit de campagnes vóór of tegen het meest bekend
- Werd Arjen Lubach het minst vertrouwd

Bron: Het Wiv-referendum. Nationaal referendumonderzoek 2018

Imago's van politieke leiders in Nederland

Loes Aaldering

Draaikonten, drammers en uitdagers.

De draaikont, de charismatische, de norske, de drammer en de uitdager. Het imago van partijleiders heeft een grote invloed op het succes of falen van partijen. Nu hebben kiezers natuurlijk geen direct zicht op het karakter van partijleiders, maar ze vormen zich er wel een oordeel over door berichtgeving over leiders in media.

Framing en reële gevolgen

Journalisten framen politici aan de lopende band. In de Nederlandse media worden politiek leiders veelal omschreven aan de hand van vijf kenmerken.

- 1) Politieke kundigheid:** vaardigheden die nodig zijn binnen de politieke arena, zoals deskundigheid, kennis, strategisch denken en inzicht in de machtsverhoudingen.
- 2) Daadkracht:** zowel het lef en vermogen moeilijke beslissingen te nemen, als standvastigheid in onderhandelingen.
- 3) Integriteit:** het vertrouwen dat de leider handelt met de intentie het algemene belang te dienen.
- 4) Communicatieve vaardigheden:** de sociale vaardigheden van de leider, zoals het overkomen op de kiezer als charmant, sympathiek of grappig.
- 5) Consistentie:** de mate waarin de visies en standpunten stabiel zijn gedurende langere

periodes en leiders hun beloftes nakomen. Leiderschapsimago's in politieke berichtgeving hebben reële gevolgen, bijvoorbeeld voor ons kiesgedrag. Positieve leiderschapsimago's in de media laten de steun voor een partij stijgen. Omgekeerd hebben negatieve imago's een schadelijk effect. Maar deze invloed is niet onvoorwaardelijk. Zo worden kiezers sterker beïnvloed door de leiderschapsimago's van politieke partijen die ze toch al overwegen. Een SP-kiezer zal daardoor niet bijzonder onder de indruk zijn van een positiever of negatiever imago van een VVD-leider; een PVV-kiezer zal zijn of haar stem niet laten hangen van het leiderschapsimago van de leider van D66.

Geen slechte pers in verkiezingstijd

Nog opvallender: het lijkt erop dat slechte pers niet bestaat in verkiezingstijd. Tijdens de verkiezingscampagne hebben negatieve

leiderschapsimago's geen negatief effect meer. We kunnen alleen speculeren waarom. Mogelijk geeft berichtgeving over politiek leiders in verkiezingstijd het signaal af dat de leider belangrijk is, ook als deze berichtgeving negatief van toon is. Dit kan nog eens worden versterkt wanneer die negatieve berichtgeving niet afkomstig is van meer objectieve journalisten, maar vooral van politieke opposenten. Partijen doen er dus goed aan om strategische beslissingen te nemen over het imago dat ze via hun partijleider willen uitdragen. Hier hebben ze bijvoorbeeld sterk invloed op door de keuzes voor een verkiezingsposter en het optreden in debatten en interviews. Grote missers hierin kunnen grote electorale gevolgen hebben, zeker omdat sommige negatieve imago's maar moeilijk af te schudden zijn.

Regeert de onderbuik? Emoties meten in het Hot Politics Lab

Gijs Schumacher en Bert Bakker

Veel recente verkiezingsuitslagen worden beschreven als de wraak van boze of bange burgers. Dankzij hun onderbuikgevoelens zouden we Trump, Brexit en Forum voor Democratie hebben gekregen.

Complexe emoties

Maar zijn emoties inderdaad zo belangrijk? Emoties zijn complex. Enerzijds zijn ze onbewust en vluchtig. Met veranderingen in hartslag, vochtgiftige en gezichtsuitdrukkingen kunnen we ze meten. Anderzijds zijn emoties bewuste uitdrukkingen van gevoelens. Zelfrapportages zijn dan voldoende om emoties te meten.

Zweten en fronsen

Het fascinerende is dat deze zelfrapportages en de eerdergenoemde fysiologische reacties niet altijd met elkaar samenhangen. Zo rapporteren rechtse mensen veel vaker dat zij boos of bang zijn dan linkse mensen. Toch hebben linkse en rechtse mensen dezelfde fysiologische reacties op experimenteel materiaal dat boosheid of bangheid oproept. Mensen met een sterke mening over immigratie gaan meer zweten en fronsen als zij politieke campagnespotjes zien over immigratie. Dit betekent dat zij opgewonden raken en negatieve emoties produceren. Toch

rapporteren de mensen met deze fysiologische reacties geen boosheid of angst. Andere mensen doen dit wel, terwijl zij geen fysiologische reacties hebben.

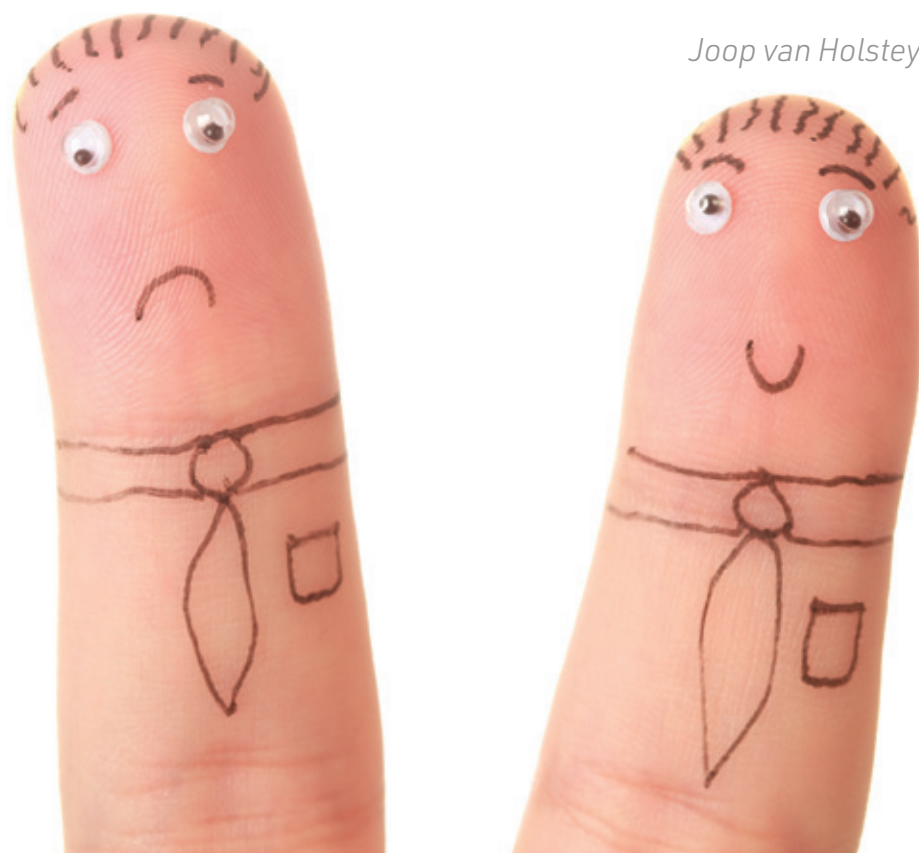
Fysiologische opwinding bij verandering van mening

Beide typen emotionele reactie hebben andere gevolgen. Fysiologische opwinding voorspelt veranderingen van standpunt. Zelfgerapporteerde boosheid zorgt ervoor dat mensen zich dieper ingraven in het eigen gelijk. Deze resultaten laten zien dat de onderbuik complex is. Alleen vragen of mensen boos of bang zijn is niet voldoende. Sterker nog, die antwoorden reflecteren wellicht meer de retoriek van populaire politici dan een emotionele staat. Dit maakt het niet onbelangrijk, maar het suggereert een andere rol voor emoties in de politiek. Om dit verder te ontdekken doen wij in de komende jaren in ons zogeheten *Hot Politics Lab* onderzoek naar emoties als onbewuste, fysiologische reacties versus emoties als bewuste, zelfgerapporteerde reacties.

Poppetjes en politiek

Joop van Holsteyn en Galen Irwin

Het gaat niet om de inhoudelijke plannen maar om de presentatie van de poppetjes. Niet de inhoud doet er toe maar de verpakking. De personalisering van de politiek, waarbij individuele politici er meer toe doen dan organisaties als partijen of programma's, heeft ook in Nederland genadeloos toegeslagen. Zegt men.

Wie het tegendeel beweert, zit er naast. Natuurlijk doen personen ertoe en vast en zeker spelen individuele politici een rol bij de partijkeuze. Maar relativering en nuancering van het vermeende enorme belang van de individuele politicus, met name bij verkiezingen, is wel degelijk op zijn plaats.

Eerst de relativering. Daarbij gaat het om de lijsttrekkers bij verkiezingen, om de politieke kopstukken. Zij zouden een partij bij verkiezingen maken of breken. Klaver maakt 'zijn' GroenLinks groot en Asscher heeft zijn PvdA in 2017 stemmen gekost. Dat soort nogal stellige uitspraken kom je echter niet vaak tegen als conclusie van wetenschappelijk onderzoek. In een land als Nederland blijkt het effect van de lijsttrekker op de uitkomst voor zijn of haar partij gering. Vooral inhoudelijke overwegingen zijn van aanzienlijk meer belang. Klaver en Asscher zorgen niet in hun eentje voor het wel of wee van hun partij, zij dragen er bescheiden aan bij.

Dan de nuancering. Die heeft betrekking op alle andere politici die kandidaat zijn. Die kandidaten, gerangschikt lager dan de nummer 1 of lijsttrekker, krijgen zogenoemde voorkeurstemmen. En het aandeel voorkeurstemmen groeit. Een op de vijf of zelfs vier kiezers brengt bij Kamerverkiezingen een stem uit op een andere politicus dan de lijsttrekker! Vaak een vrouwelijke kandidaat, maar ook overige kandidaten krijgen om andere redenen dan 'geslacht' een gerichte stem. In die zin doen personen er tegenwoordig steeds meer toe. Dus als er sprake is van personalisering van politiek en verkiezingen, dan als zogeheten tweede-ordepersonalisering: op de lijst van de voorkeurspartij wordt vervolgens een specifieke en bewuste keuze voor een individuele kandidaat gemaakt.

Hebben al die mensen die zo stellig zijn over het belang van de poppetjes en de personalisering van de politiek toch nog een klein beetje gelijk...

In Nederland is het niet mogelijk een pure partijstem uit te brengen, maar kunnen we alleen stemmen op kandidaten (die wel namens een partij op de lijst staan). Stemmen op andere kandidaten dan de lijsttrekker worden gezien als voorkeurstemmen.

Voorkeurstemmen zonder voorkeur

Marijn Nagtzaam

In Nederland stijgt sinds de jaren '60 het aantal voorkeurstemmen. Bij recente verkiezingen schommelt het aantal uitgebrachte voorkeurstemmen rond de 25 procent. Een stem op de lijsttrekker wordt vaak opgevat als stem op de partij; niet zozeer als (directe) steun voor de kandidaat. Van een voorkeurstem wordt vaak aangenomen dat die een specifieke voorkeur voor een kandidaat laat zien.

Problematisch onderscheid

Dit onderscheid is problematisch. Enerzijds brengen kiezers soms een stem uit op de lijsttrekker als (directe) steun voor die kandidaat. Ze hadden bijvoorbeeld ook voor deze kandidaat gekozen als die lager op de lijst had gestaan. Anderzijds zijn niet alle stemmen voor andere kandidaten pure voorkeurstemmen. Een deel van de kiezers lijkt een voorkeurstem uit te brengen omdat ze niet op de lijsttrekker willen stemmen. Omdat een kiezer op een kandidaat moet stemmen om invloed te hebben op het verkiezingsresultaat, is de kiezer gedwongen in zo'n geval op een andere kandidaat te stemmen. Vaak

wordt dan een willekeurige andere kandidaat gekozen en heeft de kiezer dus geen specifieke voorkeur voor de gekozen kandidaat. Dit zorgt voor een minder transparante verkiezingsuitslag: sommige voorkeurstemmen bevatten geen echte voorkeur en sommige 'partijstemmen' zijn juist een steun voor de kandidaat.

Invoering aparte partijstem

De invoering van een aparte partijstem zou hier een oplossing voor kunnen zijn. Kiezers zonder voorkeur voor een kandidaat kunnen dan gebruik maken van de partijstem, terwijl kiezers die wel een voorkeur voor een kandidaat hebben nog steeds een voorkeurstem kunnen uitbrengen op een kandidaat van die partij. Op deze manier zijn voorkeurstemmen een betere graadmeter voor de steun die individuele kandidaten ontvangen. Voorkeurstemmen zouden zo (eventueel ook nog door het gewicht ervan te vergroten) meer invloed kunnen hebben op de zetelverdeling binnen het parlement. Dit kan de band tussen kiezer en gekozenen alleen maar versterken.

Een vleugje populisme is goed voor de democratie, maar niet te veel

Matthijs Rooduijn

Populisme is sexy. Je hoeft maar een willekeurige krant open te slaan of je komt de term wel ergens tegen. En dat is ook niet zo gek. In de afgelopen twintig jaar is de steun voor populistische partijen maar liefst verdrievoudigd.

Gemiddeld stemt één op de vier Europeanen op een populistische partij. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de *Lega* in Italië, de *Alternative für Deutschland* bij onze oosterburen, de *Brexit Party* in het Verenigd Koninkrijk, en *PVV*, *FvD* en *SP* in ons eigen land.

Goed volk en slechte elite

Maar wat is populisme eigenlijk? Populisten vinden dat het 'goede volk' wordt genegeerd, verraden, of uitgebuit door een 'slechte elite', en willen dat de 'wil van het volk' (weer) het uitgangspunt wordt van alle politieke beslissingen. Wat het goede volk precies is blijft meestal onduidelijk. Het kan gaan om de 'hardwerkende burger', de 'gewone Nederlander' of 'Henk en Ingrid'. De 'slechte elite' kan politiek van aard zijn (het 'partijkartel'), economisch (de 'graaiers van het grootkapitaal') of cultureel (de 'Amsterdamse grachtengordel').

Links of rechts

De populistische boodschap kan worden gecombineerd met vrijwel iedere politieke ideologie. Zo kan populisme zowel links zijn als rechts. Zowel progressief als conservatief. En zowel liberaal als sociaaldemocratisch. Daar moet wel bij worden aangetekend dat in West-Europa de meeste populistische partijen radicaal-linkse of -rechtse bewegingen zijn.

Neem Nederland. De bekendste populistische partijen zijn *PVV*, *FvD* en *SP*. De *PVV* fulmineert al bijna 15 jaar tegen de gevestigde politieke orde, omdat die Henk en Ingrid in hun hemd

zou hebben laten staan. Het hoofdthema van *FvD* is bestrijding van het 'partijkartel' dat volgens de partij geen rekening houdt met de belangen van gewone Nederlanders. En in een recent campagnefilmpje van de *SP* wordt een *PvdA*-politicus neergezet als de verpersoonlijking van een zelfvoldane elite die het contact met gewone mensen is kwijtgeraakt.

De populistische boodschap kan in meer of minder sterke mate worden uitgedragen. *PVV* en *FvD* zijn consistent zeer populistisch. Zij laten vrijwel geen moment onbenut om de volk-elite tegenstelling onder de aandacht van kiezers te brengen. Dit is niet het

geval bij de *SP*. Bij deze partij schommelt de mate van populisme sterk. In de jaren negentig was de *SP* nog zeer populistisch (de campagneslogan was toen "stem tegen, stem *SP*"), maar 15 jaar later was er nauwelijks nog populisme waarneembaar bij de partij. Pas bij de laatste Europese verkiezingen lijkt de *SP* het populisme weer echt van stal te hebben gehaald.

Politiek alternatief voor ontevredenen

Populisme wordt door veel mensen als iets negatiefs ervaren. Daar kunnen goede redenen voor zijn. Zo hebben populistten een wereldbeeld dat gestoeld is op simplistisch wij/zij-denken en zeer ongenueanceerde opvattingen over het functioneren van de politiek. Maar populistten leveren ook een positieve bijdrage aan de democratie. Zo zorgen ze ervoor dat onderwerpen die kiezers belangrijk vinden op de publieke agenda komen en bieden ze mensen die ontevreden zijn een politiek alternatief.

Maar wanneer populisme de overhand krijgt wordt het gevaarlijk. In landen als Polen en Hongarije zijn populistische partijen zo succesvol dat ze geen steun van andere partijen nodig hebben om te kunnen regeren. Hun macht wordt hierdoor nauwelijks nog ingeperkt. Het gevolg is dat allerlei organisaties, instellingen en regels die volgens deze populistten in strijd zijn met de volkswil worden uitgeschakeld of afgeschaft. Het probleem is dat dit nu net de organisaties en instellingen zijn die van essentieel belang zijn voor het functioneren van de democratie. Denk aan vrije media, burgerrechtenorganisaties, universiteiten en de onafhankelijkheid van de rechtspraak. Een land als Hongarije is hierdoor inmiddels geen volwaardige democratie meer.

Vleugjes populisme kunnen dus goed zijn voor een samenleving. Maar populisme moet nooit de overhand krijgen. In het uiterste geval kan dat namelijk het einde van de democratie betekenen.

Ook populistische kiezers steunen het partijkartel

Victor Ellenbroek en Maurits Meijers

Je zou misschien denken dat populistische kiezers het liefst zouden zien dat één partij de meerderheid heeft in de Tweede Kamer. Hún partij, om precies te zijn. Anders wordt het immers noodzakelijk om compromissen te sluiten. De Nederlandse consensuspolitiek die daar het gevolg van is, zou het 'partijkartel' mogelijk maken.

Maar hebben populistische kiezers wel zo'n probleem met consensuspolitiek? In het Kieskompas hebben wij kiezers gevraagd om hun ideale Tweede Kamer samen te stellen. In plaats van één partij te kiezen, verdeelt elke kiezer alle 150 Tweede Kamerzetels over alle partijen. Hoe meer zetels een kiezer aan de grootste partij geeft in zijn of haar ideale Tweede Kamer, hoe minder plaats er is voor andere partijen in het parlement. En hoe minder consensuspolitiek er dus nodig is.

Wat blijkt? Populistische kiezers willen dat de grootste partij iets meer dan 60 van de 150 zetels krijgt. Dat is meer dan niet-populistische kiezers, die willen dat de grootste partij 'maar' 50 zetels krijgt.

Populistische kiezers willen dus wel degelijk ook andere partijen in de Tweede Kamer. Ook willen ze niet dat de grootste partij een absolute meerderheid krijgt. Dat betekent dat er gewoon moet worden samengewerkt en dat er compromissen moeten worden gesloten.

Dit geldt zelfs voor de meest overtuigde *PVV*-aanhangers. Ook zij gunnen hun partij gemiddeld 'maar' net iets boven de veertig procent van de zetels. Een minderheid dus. De overige zetels verdelen zij hoofdzakelijk over de *VVD* en het *CDA*.

Omgekeerd willen de andere kiezers de *PVV* wél in de Tweede Kamer, hoewel zij zelf niet op die partij stemmen. Overigens is dat met maar een paar zetels. Veel kiezers willen dus een beetje *PVV*. En op hun beurt willen veel *PVV*'ers een beetje partijkartel.

De vraag 'wat kost dat?'
is snel gesteld.

"De Brexit drijft donkere wolken door de Europese lucht" zegt Catherine de Vries, hoogleraar politiek gedrag in Europa aan de Vrije Universiteit. Niet alleen in het Verenigd Koninkrijk, ook in Nederland is de EU-sceptis flink toegenomen. De Vries is dan ook somber over het imago van de EU bij de kiezer: "Ik weet niet of de lucht snel opklaart."

EU-sceptis in Nederland

"De EU is zelf een politiek thema geworden"

"Toen ik in 2018, na zeven jaar werken en wonen in Engeland terugkwam in Amsterdam, vond ik Nederland echt een eurosceptisch land geworden, net als het Verenigd Koninkrijk. De EU-discussie gaat vooral over de kosten van de EU en niet over de baten. De vraag 'Wat kost dat?' is snel gesteld. En het antwoord op vragen als 'Hoe duur zijn Poolse arbeidsmigranten?' en 'Wat heeft de Griekse schuldencrisis ons gekost?' kun je misschien uitrekenen. Maar wat de EU ons oplevert, is moeilijker te benoemen. Dan moet je weten hoe de economie was gegroeid als we niet in de EU hadden gezeten.

Eén van de voordelen van de EU is de gezamenlijke munt waardoor we geen last meer hebben van valuta schommelingen. En de arbeidsmigranten die hier dankzij de EU kunnen werken heeft Nederland echt nodig. Anders zouden we al het werk niet gedaan krijgen. Zo profiteert Nederland heel veel van de EU! Omdat we handelsbloed hebben en een kleine, open economie zijn.

Voor de kiezers die eerder dachten dat er bij Europese verkiezingen weinig op het spel stond wordt het stemmen belangrijker. De EU is zelf een politiek thema is geworden. Daarom was de opkomst in mei zo hoog. In de uitslag van de Europees Parlementsverkiezing zie ik een enorme versplintering binnen én tussen lidstaten, een conflict tussen voor- en tegenstanders van de EU. In het gesteggel over de kandidaten voor de topfuncties zie je dat conflict ook terug.

Wat dat met het imago van de EU doet? Gesteggel is natuurlijk niet goed. Aan de andere kant worden de benoemingen van de commissieleden wel democratischer omdat het Europees Parlement daar meer invloed op wil hebben.

Kiezers zijn sowieso positiever over het parlement en de Europese Raad dan over de Commissie. Voor het Europees Parlement mag je stemmen, de Raad wordt net als onze Eerste Kamer gekozen met getrapte verkiezingen. Bij de commissie is er geen duidelijke link tussen een verkiezing en de leden. Lidstaten onderhandelen over de samenstelling van de Commissie. Commissieleden zijn vaak sterk pro Europa maar dit sentiment spiegelt de uitslag van de verkiezingen. De commissie heeft hierdoor echt een imago-probleem.

Behalve het imago-probleem zien we meer zorgen aan de horizon: de zwakke economische groei in de zuidelijke lidstaten, de migratiestromen naar Europa en de angst voor Griekse toestanden in Italië. Salvini blaft dan wel naar de EU maar als het puntje bij paaltje komt blijft Italië toch meedoen. Dat kun je zien als een opklaring tussen de grijze wolken. De Brexit kan dat ook worden, bijvoorbeeld als de Britten toch besluiten de Brexit in de ijskast te zetten. Maar ook al klaart de lucht wat op, de zon gaat nog niet meteen schijnen."

Komen jongeren naar de stembus?

Roderik Rekker

Het gaat goed met de deelname van Nederlandse jongeren aan de verkiezingen. Over het algemeen gaan jongeren minder vaak naar de stembus dan oudere kiezers, maar bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 was dit verschil verrassend klein. In het Nationaal Kiezersonderzoek zagen wij een opkomst van 76 procent in de leeftijdsgroep tussen 18 en 25, wat maar iets lager is dan de totale opkomst van 82 procent. Deze opkomst onder jongeren is in zowel historisch als internationaal vergelijkend perspectief uitzonderlijk hoog. Sinds 1981 is er in het NKO niet meer zo'n hoge opkomst gemeten in deze leeftijdsgroep. Naast de hoge algehele opkomst in 2017 (de hoogste sinds 1986) zou dit een gevolg kunnen zijn van de sterke aandacht in de verkiezingscampagne voor thema's als identiteit en immigratie. Dergelijke vraagstukken leven onder jongeren meer dan bijvoorbeeld economisch beleid. Toch zijn er ook redenen tot zorg. De opkomst onder lageropgeleide jongeren (59%) blijft sterk achter bij zowel de opkomst onder hogeropgeleide jongeren (86%) als die onder oudere lageropgeleiden. De vraag hoe juist lageropgeleide jongeren kunnen worden aangezet tot een sterkere electorale participatie is een belangrijke uitdaging voor de toekomst.

Voorkeuren van jongeren

Roderik Rekker

Sinds ongeveer het begin van deze eeuw groeien in de meeste landen de verschillen in stemkeuze tussen jonge en oudere kiezers. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 waren de kiezers van de partijen met de oudste kiezers (PvdA en 50PLUS) gemiddeld bijna dertig jaar ouder dan de kiezers van de partijen met het jongste electoraat (DENK en FvD). D66 en GroenLinks waren de grote winnaars onder jongeren, zowel in absolute zin als in vergelijking met de totale verkiezingsuitslag. Dit heeft meerdere redenen. Ten eerste verschillen de politieke opvattingen van jongeren van die van ouderen: In vergelijking met oudere kiezers zijn jongeren cultureel progressiever (bv. pro-immigratie) en economisch liberaler (bv. tegen inkomensnivellering) dan oudere kiezers. Dit is een ideologisch profiel dat goed past bij D66 en – zij het in mindere mate – bij GroenLinks. Ten tweede biedt ook het hoge opleidingsniveau van jonge kiezers een verklaring voor het succes van deze partijen in deze leeftijdsgroep. Maar de verschillen gaan nog dieper. Culturele thema's als immigratie en identiteit wegen bij jongeren zwaarder dan economisch beleid. Dat biedt mogelijk een verklaring waarom jonge kiezers niet alleen bijdroegen aan de zetelwinst van D66 en GroenLinks, maar ook aan de doorbraak van DENK en Forum voor Democratie.

Advies van de Raad voor het Openbaar Bestuur: stemmen vanaf je 16de

Sarah de Lange, Wenny Geenevasen en Jasper Zuure

Voor een goed functionerende democratie zijn betrokken burgers van groot belang. Niet alle Nederlandse burgers zijn even betrokken bij de democratische besluitvorming. De politieke betrokkenheid van jongeren is bijvoorbeeld, in vergelijking met burgers uit andere leeftijdscategorieën en in vergelijking met jongeren uit andere landen, laag. Het CBS onderzocht begin dit jaar dat maar 4 op de 10 Nederlandse jongeren tussen de 15 en 18 tamelijk tot zeer geïnteresseerd is in politiek. Bovendien gaan jongeren tussen de 18 en 25 minder vaak stemmen dan oudere burgers.

Jong geleerd, oud gedaan

Het is belangrijk dat jongeren voldoende toegang hebben tot democratische besluitvorming. De beslissingen die nu worden genomen hebben immers invloed op hun verdere leven. Bovendien zijn jongeren de toekomstige dragers van de democratie. En in de democratie geldt 'jong geleerd, oud gedaan'. Wie op jonge leeftijd goed democratisch burgerschap aanleert, blijft een leven lang actief betrokken.

In landen waar 16- en 17-jarigen mogen stemmen, zoals Oostenrijk, is de politieke betrokkenheid onder jongeren groter dan in Nederland. Het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd had daar een positief effect op onder andere hun interesse in en kennis over politiek, en leidde tot een hogere opkomst onder jongeren.

Grondwet wijzigen

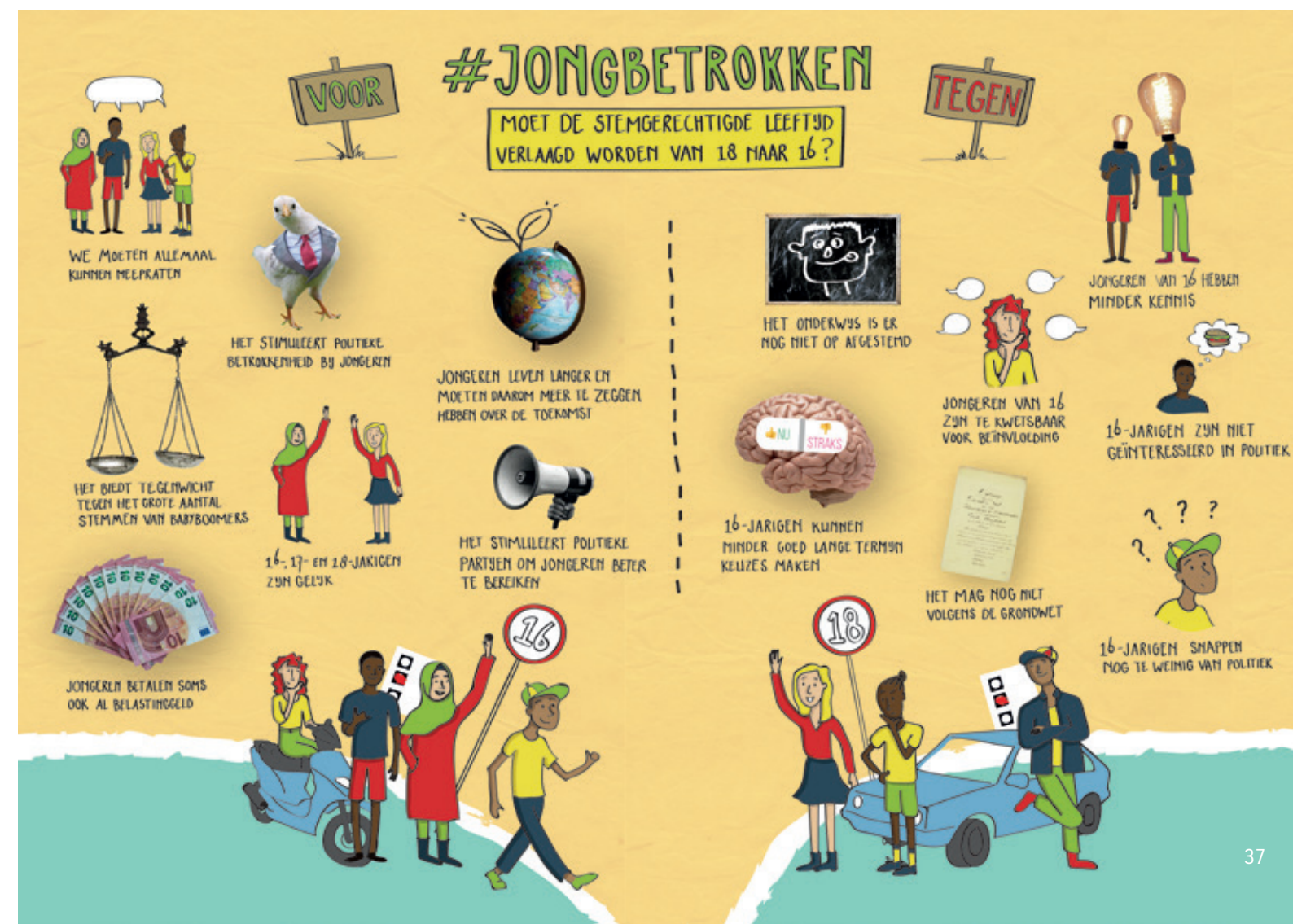
De Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB), een adviescollege van parlement en regering waarin zowel wetenschappers als ervaren bestuurders zitten, pleit er daarom voor om in Nederland te experimenteren met het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd van 18 naar 16 jaar. In het rapport 'Jong geleerd, oud gedaan' wordt dit advies toegelicht.

Om te experimenteren met de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd is echter een grondwetswijziging nodig. De kiesgerechtigde leeftijd van 18 jaar moet uit de grondwet worden gehaald, zodat 16 en 17-jarigen bijvoorbeeld bij lokale en provinciale verkiezingen hun stem kunnen uitbrengen. Om effectief te zijn dient de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd samen te gaan met intensiever burgerschapsonderwijs, dat zowel de democratische kennis als vaardigheden van jongeren ontwikkelt.

Zijn jongeren minder democratisch gezind dan voorheen?

Tom van der Meer

Groot nieuws in de New York Times in 2016. In de hele westerse wereld zouden jongeren de democratie hebben afgeschreven. En dat zou zeker gelden voor Nederlandse jongeren. Nog maar een kwart van de millennials zou het belangrijk vinden om in een democratie te leven. De alarmbellen weerklonken ook in Nederlandse media. Maar wat bleek? Het was een broodje aap. Wetenschappelijke data waren dusdanig gemarteld dat ze deze conclusie zouden tonen. Maar ondertussen bleken jongeren onverminderd veel waarde te hechten aan de democratie. Nederlandse millennials geven maar liefst een 8,4 op een schaal van 1 tot 10. Dat is weliswaar iets minder dan de babyboomers (die geven een 9). Maar dat verschil verdwijnt vanzelf. Toen babyboomers jong waren, hechtten ook zij iets minder belang aan de democratie dan nu. Jongeren hebben wel andere dingen aan hun hoofd.

Verkiezingen: feest van de democratie

Remko Voogd

Verkiezingen zijn een feestje van de democratie. In verkiezingstijd gaan burgers positiever denken over de democratie en haar vertegenwoordigers. We vinden de democratie mooier, denken dat partijen beter luisteren naar kiezers, en beschouwen politici als competent, wanneer we deelnemen aan het verkiezingsproces.

Winst, verlies en vertrouwen

Maar dat feestje is niet voor iedereen even leuk. Denk bijvoorbeeld aan kiezers die hun favoriete partij op verkiezingsdag flink zien verliezen. Zij hebben na afloop vaak minder politiek vertrouwen dan winnende kiezers.

Wanneer treedt dit zalvende effect van verkiezingen dan eigenlijk op? Dat zou best wel eens afhankelijk kunnen zijn van de uitslag, zo toont onderzoek naar vertrouwen en verkiezingsuitslagen in Europese democratieën.

Gedaald vertrouwen stijgt weer bij nieuwe kansen

De piek in vertrouwen is op verkiezingsdag hoger, wanneer in de voorgaande regeerperiode het vertrouwen in de zittende regering en het zittende parlement scherper was gedaald. Dat is ook logisch. Wantrouwende kiezers proberen om zittende politici te vervangen, en stemmen dus op andere partijen dan voorheen. Het gevolg is een verkiezingsuitslag die grote verschuivingen laat zien. Het bestaande wantrouwen wordt hierdoor grotendeels opgeheven: het parlement is met de nieuwste verkiezingsuitslag immers weer in lijn gebracht met de meest recente voorkeuren van het electoraat.

Omgekeerd: als het vertrouwen van kiezers in de politiek tijdens een regeerperiode niet weggezakt is, zal de verkiezingsuitslag weinig veranderen. Dit omdat de zittende politici worden herkozen en vertrouwensherstel niet nodig is.

Stabiel vertrouwen bij goed presterende regering

Een deel van het feestje van de democratie bestaat dus uit de mogelijkheid voor kiezers om hun vertrouwen in het proces te herstellen, door disfunctionerende elementen weg te stemmen. De ironie is dat het feestje groter is na het toch wat minder feestelijke gegeven van een eerdere vertrouwensbreuk tussen kiezers en politici. Verkiezingen die volgen op regeringscycli waarin zittende machthebbers goed hebben gepresteerd, zullen een minder grote toename van het vertrouwen in de politiek zien. Dat maakt die verkiezingen niet minder feestelijk. Het bewijst vooral dat er geen noodzaak was om met een schone lei te beginnen.

Verder lezen

Heeft *De kiezer* u nieuwsgierig gemaakt en wilt u verder lezen?

- Tom van der Meer, Henk van der Kolk, Roderik Rekker, **Aanhoudend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017**, SKON.
- Giedo Jansen, Bas Denters, **Democratie dichterbij. Lokaal kiezersonderzoek 2018**, SKON.
- Kristof Jacobs (red.), **Het Wiv-referendum. Nationaal referendumonderzoek 2018**, SKON.
- Jean Tillie, Joop van Holsteyn, Henk van der Kolk, Kees Aarts, **Rumboer. Nederlandse kiezers en politiek 1998 – 2012**, AUP, 2016.
- SCP, **Denkend aan Nederland. Sociaal en Cultureel rapport 2019**.
- Josje den Ridder, Paul Dekker, **Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland**, SCP, 2015.

Aan *De kiezer* werkten de volgende personen mee

Dr. Loes Aaldering	Communicatiewetenschap, Universiteit van Wenen
Dr. Bert Bakker	Communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam
Dr. Harmen Binnema	Bestuurs- en organisatiewetenschap, Universiteit Utrecht
Prof. dr. Wouter van der Brug	Politologie, Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. Paul Dekker	Sociaal en Cultureel Planbureau
Victor Ellenbroek, MA	Sociologie, Universiteit van Tilburg
Wenny Geenevasen	Politologie, Radboud Universiteit Nijmegen
Dr. Armen Hakhverdian	Raad voor het Openbaar Bestuur
Dr. Eelco Harteveld	Politologie, Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. Joop van Holsteyn	Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden
Prof. Galen Irwin PhD	Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden
Dr. Kristof Jacobs	Politologie, Radboud Universiteit Nijmegen
Dr. Henk van der Kolk	Onderzoeksmethodologie, Universiteit Twente
Prof. dr. Sarah de Lange	Politologie, Universiteit van Amsterdam
Dr. Tom Louwerse	Raad voor het Openbaar Bestuur
Prof. dr. Tom van der Meer	Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden
Dr. Maurits Meijers	Politologie, Universiteit van Amsterdam
Dr. Liza Mügge	Politologie, Radboud Universiteit Nijmegen
Marijn Nachtsaam, MSc	Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden
Dr. Simon Otjes	Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden
Dr. Daphne van der Pas	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
Dr. Jasper van de Pol	Politologie, Universiteit van Amsterdam
Dr. Roderik Rekker	Communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam
Dr. Josje den Ridder	Politologie, Universiteit van Gotenburg
Dr. Matthijs Rooduijn	Sociaal en Cultureel Planbureau
Wouter Schakel, MSc	Politologie, Universiteit van Amsterdam
Dr. Gijs Schumacher	Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden
Dr. Eefje Steenvoorden	Politologie, Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. Rens Vliegenthart	Politologie, Universiteit van Amsterdam
Remko Voogd, MSc	Communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. Claes de Vreese	Maatschappijwetenschappen, Wageningen University & Research
Prof. dr. Catherine de Vries	Communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam
Charlotte Wagenaar, MSc	Bestuurswetenschap en Politologie, Vrije Universiteit
Jasper Zuure, MSc	Universiteit van Tilburg
	Raad voor het Openbaar Bestuur

Dit is een uitgave van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). De publicatie kwam tot stand met subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en van Democratie in Actie (DiA), een samenwerkingsprogramma van BZK, VNG en beroeps- en belangenverenigingen in het lokaal bestuur.

Foto's geïnterviewden: Bas Kijzers, Hans Roggen, Gesine Born (Catherine de Vries), foto pagina 16 bron 'Tweede Kamer'.
Opmaak en productie: de bakker | creative consultants www.vooraleseenidee.nl

KIEZERS

